

מנחם קרן-קרץ

הברחת וגם ירשת: תגובותיהם של ר' יואל טייטלבוים – הרבי מסאטמר ושל חסידיו לביקורת על התנהלותו בתקופת השואה ולאחריה*

מבוא

בספרה "בסתר המדרגה" קובעת אסתר פרבשטיין, חוקרת שואה חרדית: "ראש המנהיגים [של החרדים בהונגריה] ללא עוררין היה רבי יואל (יואלי"ש) מסאטמאר".¹ אם אכן צודקת פרבשטיין בטענתה, הרי שהתנהלותו של ר' יואל ערב השואה, במהלכה ואף לאחריה מסבירה, ולו באופן חלקי, את הפגיעה הקשה במיוחד באותו ציבור חרדי בהונגריה שראה בו את "ראש המנהיגים". חלקו הראשון של המאמר יתאר את חייו ופעילותו הפרטית והציבורית של ר' יואל בתקופת השואה כפי שנודעה לנו מכתביו, עיתונות התקופה, ספרי הזיכרונות שנכתבו על-ידו ועל-ידי חסידיו ומקורות ארכיוניים. בחלק השני יוסבר כיצד ניסה ר' יואל עצמו, ובעקבותיו גם כותבי תולדותיו, להסביר, למשמש ולהסתיר בדיעבד את ההחלטות והפעולות שביצע או נמנע מלבצע. מאמר זה, כמו גם ספרה של פרבשטיין שהוזכר לעיל, מצטרפים לשורה ארוכה של מחקרים, רובם משני העשורים האחרונים, העוסקים בקשר שבין השואה, הציבור החרדי, מנהיגיו והשקפותיהם.² במקרים רבים מציינים החוקרים כי עמדתו של ר' יואל ביחס לשואה הייתה קיצונית ויוצאת דופן ביחס לזו של יתר הרבנים והדוברים של הציבור החרדי.³ ייתכן כי הסיבה לעמדות אלו, כפי שיורחב בהמשך המאמר, נעוצה בנסיבות חייו, בפעילותו ובהחלטותיו של ר' יואל בתקופת השואה ובצורך להסבירן ולהצדיקן לאחריה.

* פורסם לראשונה באנגלית: Menachem Keren-Kratz, "Hast Thou Escaped and Also Taken Possession? The Responses of the Satmar Rebbe – Rabbi Yoel Teitelbaum – and his Followers to Criticism of his Conduct during and after the Holocaust", *Dapim: Studies on the Holocaust*, 28, 2 (2014), pp. 97-120.

1 אסתר פרבשטיין, בסתר המדרגה: היהדות האורתודוקסית בהונגריה נוכח השואה, ירושלים (תשע"ג), עמ' 145.
2 לרשימה מפורטת של עשרות מקורות ראו: קימי קפלן, בסוד השיח החרדי, ירושלים (תשס"ז), עמ' 276-279.
3 מנחם פרידמן, "על מה עשה ה' ככה?": התמודדות החרדים עם השואה, בתוך: דן מכמן (עורך), השואה בהיסטוריה היהודית: היסטוריוגרפיה, תודעה ופרשנות, ירושלים (תשס"ה), עמ' 580-581; אליעזר שביד, בין חורבן לישועה: תגובות של הגות חרדית לשואה בזמנה, תל אביב (1994), עמ' 35-36.

החידושים במאמר זה הנם שלושה: (א) חשיפת התנהלותו הציבורית והפרטית של מנהיג חרדי חשוב בהונגריה בתקופה שבה כבר ידעו באירופה ומחוצה לה על גירושם והשמדתם של מיליוני יהודים; (ב) הצגת הסברים ונימוקים שבהם השתמשו ר' יואל וחסידיו כדי להצדיק בדיעבד את החלטותיו ומעשיו, ויש שיאמרו מחדליו, בתקופת השואה; (ג) עמידה על כפיות הטובה שנקט ר' יואל ביחס לגופים ולאישים השונים שפעלו להצלת כלל הציבור החרדי ואף לחילוץ שלו עצמו מגיא ההריגה.

במהלך חלוקתה של הונגריה לאחר מלחמת העולם הראשונה נלקח ממנה חבל טרנסילבניה וסופח לרומניה. מרבית תושביו, כ־5.5 מיליון נפש ובתוכם כ־200,000 יהודים, המשיכו ושמרו על השפה ועל הזהות התרבותית ההונגרית. באוגוסט 1940, במהלך מלחמת העולם השנייה, סופח חלקו הצפוני של החבל בחזרה להונגריה, שהצטרפה אל מדינות הציר בהנהגת גרמניה הנאצית. אחת התקנות הראשונות שניתחו על היהודים לאחר הסיפוח הייתה הפסקת פרסומם של עשרות עיתונים שהיו בבעלות יהודית. כתוצאה מכך לא נותרו בידינו מקורות היסטוריוגרפיים בסיסיים שתיעדו את שהתרחש בתקופה זו מנקודת מבט יהודית.

חלקו הראשון של מאמר זה מתבסס בעיקר על מקורות שנכתבו לאחר השואה, בדרך כלל על־ידי חסידיו ותומכיו של ר' יואל.⁴ על הבעייתיות בשימוש במקורות מסוג זה נכתב רבות,⁵ אולם במקרה שלפנינו נראה כי בדרך כלל אין מקום לפקפק במהימנות העובדות שבהם, אלא במשמעותן בלבד והדיון בפרשנות זו הוא לב לבו של המאמר. יחד עם זאת, בשנים האחרונות התגלו מסמכים ארכיוניים השופכים אור חדש על שהתרחש באותם ימים, אולם גם מסמכים אלו אינם נטולי פניות והמעייין בהם אינו מודע תמיד למטרות ולמניעים הנסתרים שעמדו ברקע כתיבתם.⁶

4 חלקו הראשון המאמר מבוסס על פרקים מתוך: מנחם קרן־קרץ, ר' יואל טייטלבוים - הרבי מסאטמר (1887-1979): ביוגרפיה (חיבור לשם קבלת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב 2013). שם יוכל המבקש להעמיק בנושא למצוא פרטים ומקורות שלא ניתן היה לפרטם במסגרת זו. חייו של ר' יואל בתקופת השואה תוארו בשלושה מקורות חסידיים עיקריים: אלעזר שלמה שטרן, קונטרס נס ההצלה [...] של רבינו הקדוש אשר ניצל מיד הרשעים, ברו־פארק (תשמ"ה); שלמה יעקב גלבמן, מושיען של ישראל, ז-ט, קרית יואל - ניו יורק (תשס"ב-תשס"ח); צבי הרשל פרידמן, ספר מאפילה לאור גדול: נס הצלה פון רבי'ן, א-ב, קרית יואל (תשס"ד).

5 קרן־קרץ, ר' יואל, עמ' 15-20; דוד אסף, דרך המלכות: ר' ישראל מרוזין ומקומו בתולדות החסידות, ירושלים (1997), עמ' 25-35; ישראל ברטל, "זכרון יעקב לר' יעקב ליפשיץ, היסטוריוגרפיה אורתודוקסית?", מלאת ב (תשמ"ד), עמ' 409-414; הנ"ל, "הידיעה והחוכמה האמיתית: קווים להבנת ההיסטוריוגרפיה האורתודוקסית", זמנים 64 (1998), עמ' 14-14; Nahom Karlinsky, "The Dawn of Hasidic-Haredi Historiography", *Modern Judaism* 27, 1 (2007), pp. 20-46; Ada Rapoport-Albert, "Hagiography with Footnotes: Edifying Tales and the Writing of History in Hasidism", in: *Essays in Jewish Historiography*, Middletown, CT (1988), pp. 119-159; Ira Robinson, "Hasidic Hagiography and Jewish Modernity", in: Elishava Carlebach, John M. Efron, and David N. Myers (eds.), *Jewish History and Jewish Memory*, Hanover (1998), pp. 405-412.

6 במרבית המסמכים הארכיוניים המתוארים להלן ניתן לעיין בגנון קידוש השם בבני ברק. רובם שמורים בכ"ט קלסרים הכוללים את ארכיון וייסמנדל (קלסרים 1-3); ארכיון שטרנברג (קלסרים 4-6); ארכיון גריפל (קלסרים

חלק ראשון: תקופת השואה מנקודת מבטו של ר' יואל

רקע היסטורי

ר' יואל טייטלבוים (1887-1979) היה בנו הצעיר של ר' חנניה יום-טוב ליפא (1836-1904), רבה של סיגט (Sighet, Máramarossziget, Sighetu Marmației), בירת מחוז מרמורש (Máramaros, Maramureș) שבהונגריה, שבה הנהיג גם חצר חסידית גדולה. מילדותו נודע הנער יואל ככישוריו הלמדניים אולם לא נועד לרשת את מקום אביו, לא בהנהגה החסידית, לא בראשות הישיבה שניהל ולא ברבנות העיר, שכן תפקידים אלו נועדו לאחיו הבכור. לאחר פטירת אביו, מיד לאחר נישואיו של ר' יואל בגיל 17, הוא נאלץ לעזוב את עירו בחוסר כל והתיישב בעיר סאטמר (Satmar, Satu-Mare). מאז פעל ר' יואל בנחישות ובהתמדה כדי לרכוש לעצמו מקום בהנהגת הציבור החסידי. במהלך השנים הוא נודע באישיותו השאפתנית וחסרת הפשרות ובהשקפותיו השמרניות האנטי-מודרניסטיות ואנטי-ציוניות, שהתנגדו אפילו לפעילותה של אגודת ישראל – התנועה הכלל-חרדית.

בשנת 1934 התמנה ר' יואל לשמש כרבה של סאטמר, שאז כבר הייתה תחת שלטונה של רומניה. לכך קדמו שש שנים של מאבקים ציבוריים קשים שניהלו מתנגדיו אשר ביקשו למנוע את מינויו של הרב הקנאי. בשנת 1937, לאחר שנים של ניסיונות כושלים, הצליח ר' יואל גם במשימתו האחרונה והוא מונה לוועד המנהל של "הלשכה המרכזית של הקהילות האורתודוקסיות בטרנסילבניה", שניהלה את חייהם של כ-150,000 יהודים דתיים וחרדים ופיקחה עליהם.⁷ בכך הגשים ר' יואל את שאיפתו רבת השנים והפך לרב של קהילה גדולה, ראש ישיבה, אדמו"ר חסידי וגורם בעל השפעה פוליטית רבה על כלל הציבור החרדי בטרנסילבניה. על הישגים אלה האפילה התגברות האנטישמיות ברומניה והידיעות על התחזקות המשטר הנאצי בגרמניה.

בשנת 1933 הוטלו גזרות שהגבילו את מעורבותם של יהודי רומניה בכלכלה, במערכות השלטון ובמערכת החינוך הציבורי. גזרות אלו באו לידי ביטוי גם בסאטמר, כאשר באפריל 1936 התפרסמו מודעות אנטישמיות בעיתוני העיר, בדצמבר הופעלה בבתי הספר שיטת "נומרוס קלאוזוס" ובה בעת גם הוטלה צנזורה על העיתונים היהודיים.⁸ בשנת 1937 הוטלו גזרות נוספות על הציבור היהודי ובהן הגבלות על הפעילות הציונית, הפחתת ההקצבה לצורכי דת והגבלת פעילותם של עורכי דין יהודים.⁹ בבחירות שנערכו באותה שנה השתתפו מפלגות אנטישמיות

7-8; ארכיון איזו (קלסרים 9-10); אוסף קלמנוביץ' – ועד ההצלה (קלסרים 11-13) וכן בכמה ארגונים נוספים דוגמת זה של אוסף פרוידיגר. חלק אחר של המסמכים מצוי בארכיון "ועד ההצלה" בספריית הישיבה יוניברסיטי בניו יורק. כדי להקל על הקורא שיקשה עליו להגיע לארכיונים אלה, ציינתי את מקום פרסומם של צילומי מסמכים אלו בספרים המצויים בספריות האוניברסיטאיות.

7 מספר היהודים בטרנסילבניה היה כ-190,000 (וואן אנצ'ל ותאודור לביא [עורכים], פנקס הקהילות: רומניה, ב, ירושלים [1980], עמ' 8), מתוכם כ-45,000 יהודים שהשתייכו לארגונים הלא-אורתודוקסיים (צבי יעקב אבראהם, לקורות היהדות בטרנסילבניה, א, ניו יורק [תשי"א], עמ' 137).

8 *Új Kelet*, April 4, 1936, p. 2; *ibid.*, December 13, 1936, p. 3; *Jüdische Presse*, December 25, 1936, p. 4; *ibid.*, January 15, 1937, p. 4.

9 העולם, 7 באוקטובר 1937, עמ' 70; שם, 21 באוקטובר 1937, עמ' 112; שם, 9 בדצמבר 1937, עמ' 251; *Jüdische Presse*, May 14, 1937, p. 4; *ibid.*, May 28, 1937

חדשות והמפלגה היהודית לא השיגה אפילו ציר אחד בפרלמנט. הממשלה הנבחרת, שבראשה עמד אוקטביאן גוגה (Octavian Goga, 1881-1938) החזיקה מעמד רק כארבעים יום (הסתיימה בפברואר 1938), אולם בתקופת שלטונה הקצרה חוקקו מספר רב של גזרות אנטי-יהודיות. החמורה שבהן הייתה בדיקת מסמכי האזרחות של יהודים באזורים שסופחו לאחר מלחמת העולם הראשונה, תוך איום לגרש את מי שלא יוכיח את אזרחותו. צעדים אלו, שהפרו את ההסכמים שנחתמו עם תום מלחמת העולם הראשונה במטרה להגן על זכויות המיעוטים, הביאו לתגובה בין-לאומית חמורה. במצב זה נטל המלך קרול השני את השלטון לידי, אולם על-אף הצהרותיו נותרו מרבית הגזרות על כנן.

פעילותו הציבורית של ר' יואל ערב השואה

על-אף הידיעות הרבות על קורות היהודים בגרמניה ובפולין במחצית השנייה של שנות השלושים, לא התכוננה הלשכה המרכזית, שר' יואל היה בין מנהיגי הבולטים, לאפשרות שגם חייהם של יהודי רומניה יהיו בסכנה.¹⁰ הלשכה המרכזית גם לא עסקה בסיכול הגזרה בדבר הצורך בהשגת אישורים לאזרחות רומנית, ולא יזמה כל פעילות סיוע לפליטים שהגיעו לרומניה מפולין.¹¹ מדיניות פסיבית זו ננקטה גם על-ידי חלק מן הארגונים האחרים, כגון "המפלגה היהודית" ו"התאחדות היהודים הרומנים" (Uniunea Evreilor Români).¹² לעומתם, נקטו ארגונים אחרים יוזמות כגון הקמת "פלוגות יהודיות להגנה עצמית" או רשת הסיוע לפליטים שהקימה לשכת הקהילות הנאולוגיות.¹³ תנועות הנוער הציוניות המשיכו לפעול למרות האיסור והסכנה שבדבר, הכינו את עצמן לפעילות מחתרתית ובה בעת הכשירו חלוצים לעלייה לארץ ישראל.¹⁴

בסוף שנת 1937, לאחר מינוי ממשלת גוגה, החליט ר' יואל לנסוע לצ'כוסלובקיה. ראשי הקהל חששו שבכוונתו להימלט וביקשו כי לא יפקיר את קהילתו בשעת משבר. לכך השיב כי הצדיק אינו יכול לפעול אלא במקום מבטחים, ולמרות ההפצרות נסע כמתוכנן. לאחר כמה שבועות שב ר' יואל לעירו, ובדרשה שנשא נימק והצדיק מדוע בחר לעזוב.¹⁵ מדבריו עלה כי למרות שהיה מודע לחומרת המצב לא הציע פתרונות מעשיים והסתפק בקריאה לבטוח בהצלה שתגיע מן השמים.¹⁶

10 זהבה שוורץ, הקהילה האורתודוקסית בהונגריה 1939-1945 (חיבור לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, 1990), עמ' 157-158.

11 אברהם, לקורות היהדות, עמ' 163-168.

12 אברהם נגרי, היעד הנכסף: תנועות הנוער הציוניות ברומניה כמסד לתחייה לאומית-יהודית, גבעת חביבה (2007), עמ' 347.

13 משה כרמלי-זינברג, תולדות יהודי טרנסילבניה, ירושלים (2003), עמ' 194-195.

14 נעמי בלנק, מחתרת הצלה: בני-עקיבא בהונגריה בתקופת השואה, רמת גן (1993); נגרי, היעד הנכסף, עמ' 348-361; זיגפריד רוט, "זכרונות מימי השואה והמחתרת בהונגריה", משואה יא (1983), עמ' 116-128; יעקב רוזנברג, "עדות", שם, עמ' 130-128; היועץ המשפטי נגד אדולף אייכמן: פרוטוקול ישיבה 1-121, ב, ירושלים תשכ"א, עמ' 900-901.

15 יואל טייטלבוים, על הגאולה ועל התמורה, ברוקלין (תשכ"ז), סי' לו, עמ' עד-עה.

16 יואל טייטלבוים, חידושי תורה ודרשות, ברוקלין (תשל"ז), עמ' רכו-רלה; שטרן, נס ההצלה, עמ' 13-16.

בשל מעורבותו בענייני הצלה וקשריו עם צמרת ההנהגה היהודית בכודפשט, היה ר' יואל מעודכן בסכנה שאיימה על יהודי אירופה בכלל ויהודי הונגריה בפרט.¹⁷ למרות זאת הוא סבר כי כל יוזמה לביטול הגזרות האנטי-יהודיות או מחאה כנגדן נועדו לכישלון ויש חשש שהן עלולות להביא להחרפת המצב.¹⁸ כך למשל, למרות שידע על הפעילות האלימה של ארגוני הסטודנטים הרומניים ואף חווה אותה על בשרו, הוא התנגד להקמת פלוגות הגנה יהודיות, ולאחר הקמת ממשלת גוגה והגזרות הקשות שתיקנה, דחה את הצעתו של האדמו"ר יעקב אלימלך פאנט מדש (Dès, Dej) להתיעץ ולפעול אתו במשותף. ר' יואל דחה אפילו את יוזמת הלשכה המרכזית אשר קבעה יום תענית בראש חודש אדר א' תרצ"ח (2 בפברואר 1938) כדי להתפלל לביטול הגזרות. בשל החשש שמא תתפרש התענית כמחאה נגד השלטון, קבע כי בסאטמר תתקיים התענית שבועיים מאוחר יותר, ביום שבו חלה תענית אסתר הקטן.¹⁹ בערב ראש השנה תרצ"ט (אוקטובר 1938) החריפה אוירת המלחמה ובסאטמר כבר התגוררו פליטים רבים. בדרשת החג הזכיר ר' יואל את מצבן הקשה של הקהילות היהודיות בפולין, אולם לא הציע לשומעיו כל פתרונות מעשיים, לבד מלהקפיד בקיום מצוות.²⁰

על חומרת המצב שב ר' יואל ועמד גם בדרשתו בינואר 1940, שגם בה שב וחזר על קריאותיו לתפילה ולחזרה בתשובה.²¹ באוגוסט של אותה שנה סופח החלק הצפוני של טרנסילבניה להונגריה. בתחילה שמחו היהודים על חזרתם לחיקה של "המולדת הישנה", אך עד מהרה התברר כי הגזרות האנטי-יהודיות בהונגריה היו קשות אף יותר מאלו שהונהגו ברומניה. בהמשך אותה שנה סייע ר' יואל במניעת גירושם של רבנים שלא החזיקו בתעודות אזרחות מתאימות. הוא אישר את שיתוף הפעולה של הלשכה המרכזית עם "לשכת העזרה של יהודי הונגריה" (Magyar Izraeliták Pártfogó Irodája) שסייעה לפליטי מלחמה יהודים ועודד את תושבי סאטמר לתרום לה כספים.²² הוא גם התיר להשתמש בכספי "כולל שומרי החומות", שעליו היה ממונה, ואשר בשל מצב המלחמה לא ניתן היה להעבירם לארץ ישראל.²³

מאז הקמת אגודת ישראל בראשית המאה העשרים, נמנעה הלשכה המרכזית של הונגריה מלהצטרף אליה. מאוגוסט 1940, לאחר סיפוחה של טרנסילבניה להונגריה, גבר הלחץ שהפעילה אגודת ישראל על הלשכה לשנות את עמדתה ולחבור לאגודת ישראל בנימוק שכך יקל על

- 17 מיכאל דב וייסמנדל, מן המצר: ספר הזכרונות משנות ת"ש-תש"ה, ברוקלין (תשס"ח), עמ' קטו-קצ"ט.
 18 *Új Kelet*, July 7, 1937, p. 5.
 19 גלבמן, מושיעין, ו, עמ' ת. ההחרפה באנטישמיות הגיעה גם לבית מדרשו שהותקף על-ידי חיילים רומנים.
 20 האמת, 7 באוקטובר 1938, עמ' 2-4.
 21 שלמה זלמן ארנרייך, ספר אגרות לחם שלמה: אוסף אגרות ומכתבים, ברוקלין (תשנ"ד), עמ' יט; *Orthodox Zsidó Újság*, February 2, 1939, p. 5.
 22 יואל טייטלבוים, ספר אגרות מהרי"ט, קרית יואל (תשס"א), עמ' רכט; הנ"ל, דברי יואל: מכתבים, ב, ברוקלין (תשמ"א), עמ' רט; גלבמן, מושיעין, ז, עמ' שיח-שכא (מכתבו של ר' יואל); פרבשטיין, בסתר המדרגה, עמ' 219.
 23 יואל טייטלבוים, שו"ת דברי יואל, א, ברוקלין (תשכ"ז), סי' פז, עמ' שב; יצחק יוסף כהן, חכמי טראנסילוואניה, ירושלים (תשמ"ט), עמ' רעז; גלבמן, מושיעין, ז, עמ' שלד-שלו.

התנועה בארצות-הברית לגייס כספים לטובת יהודי הונגריה. חלק מרבני הלשכה בהונגריה, שכללה כעת גם נציגים מהשטחים שסופחו אליה במהלך המלחמה, ובהם גם ר' יואל עצמו, התנגדו לכל שינוי בחרם ההיסטורי.²⁴ למרות זאת הוקמו בהונגריה מספר סניפים של אגודת ישראל, שהיוו את הבסיס לפעולות הצלה של חרדים במהלך השואה, ובהן גם את הצלתו של ר' יואל עצמו.²⁵

כאשר החריף מצבם של יהודי הונגריה ניאות ר' יואל לשתף פעולה עם אחדים מעסקני אגודת ישראל וכן עם ראש הקהילה האורתודוקסית בבודפשט – פנחס (פיליפ) פרוידיגר (1900-1976).²⁶ שיתוף הפעולה של הארגונים שפעלו לרווחתם של הפליטים היהודים הביא להתקרבות בין תנועת "המזרחי" לבין ההנהגה החרדית בבודפשט.²⁷ על מנת לאפשר למספר רב יותר של שומרי מצוות להימלט מאירופה, הציעו מנהיגי "המזרחי" כי החרדים ישתלבו בפעילות הקרנות הלאומיות ובתמורה יפעלו הארגונים הדתיים במשותף כדי להגדיל את מכסות הסרטיפיקטים. הרעיון נידון בשתי פגישות שהתקיימו בסוף 1941, שבסיומן הכריע ר' יואל נגד שיתוף הפעולה.²⁸

ר' יואל סייע בגיוס כספים להצלת יהודי חבל בורגנלנד (Burgenland) שבאוסטריה, שגורשו בשנת 1943 אל אזורי הספר בסלובקיה. הוא גם פעל להצלתם של ר' אלחנן (חנא) הלברשטם (1884-1942) מקולושיץ (Kołaczyce) ושל ר' ישעיה הלברשטם (1864-1943) מצ'חוב (Czchów), ועוד כעשרים מבני משפחתו של הלברשטם, שהוחזקו בגטו בוכניה (Bochnia).²⁹ מאמציו שולבו באלו שנעשו על-ידי חיים ישראל אייז (1876-1943)³⁰ ויעקב גריפל (1901-1961),³¹ נציגיו של "ועד ההצלה" של אגודת הרבנים בארצות-הברית וקנדה בציריך ובאיסטנבול.³² באותה שנה

24 בן-ציון יעקובוביץ, ספר זכור ימות עולם, ג, בני ברק (תשס"ד), עמ' רעט-רפא, שיא-שיב; טייטלבוים, מכתבים, א, עמ' פה-פו (מכתבו מ-28 ביוני 1939); גלבמן, מושיעין, ז, עמ' פח-פט, קלו-קמו; פרבשיין, בסתר המדרגה, עמ' 39.

25 Zsidó Újság, January 1, 1936, p. 9; Orthodox Zsidó Újság, August 8, 1939, p. 1; *ibid.*, February 20, 1940, p. 1; יעקובוביץ, ספר זכור, ג, עמ' רעט-רפ. הסניף בבודפשט כונה "היישוב".

26 יוסף פונד, תנועה בחרבות: מנהיגות אגודת ישראל לנוכח השואה, ירושלים (2008), עמ' 99; טייטלבוים, מכתבים, ב, עמ' קג-קה (מכתבי ר' יואל לפרוידגר). פרוידיגר היה התנו של ר' עקיבא סופר מברטיסלבה וחבר במועצה היהודית.

27 אבראהאם, לקורות היהדות, א, עמ' 179; שורץ, הקהילה האורתודוקסית, עמ' 101-106.
28 נתנאל קצבורג, "חרדים וציונים בהונגריה בצל השואה", שרגאי ג (1989), עמ' 271-273. המאמר התבסס על דוח שהוכן בעקבות ביקור אצל ר' יואל ואצל ר' שלמה צבי שטרסר מדברצן.

29 בנו של ר' חיים הלברשטם (1797-1876) – הרבי מצאנו.
30 ממנהיגי אגודת ישראל בשווייץ. עליו: חיים שלם, "תוכרו, לאו הרבה איזים איכא בשוקא השוויצרי": פעולות ההצלה של חיים ישראל אייז בשווייץ, יד ושם – קובץ מחקרים לג (2005), עמ' 279-303; הנ"ל, עת לעשות להצלת ישראל: אגודת ישראל בארץ ישראל לנוכח השואה 1942-1945, ירושלים (2007), עמ' 142-143.

31 נציג ועד ההצלה באיסטנבול. עליו: Joseph Friedenson, *Dateline Istanbul: Dr. Jacob Griffel's Lone Odyssey Through a Sea of Indifference*, New York: Mesorah (1993) של יעקב גריפל בקושטא, דפים לחקר השואה יח (תשס"ד), עמ' 227-257.

32 על הארגון: Efraim Zuroff, *The Response of Orthodox Jewry in the United States to the Holocaust: The Activities of the Vaad Ha-Hatzala Rescue Committee, 1939-1945*, New York (2000) ראו

(1943) השתתף ר' יואל באספת רבנים בבודפשט, שעסקה בגיוס תרומות לארגון חרדי שעסק בסיוע לפליטים.³³ כאשר נוכח לדעת כי כל הכספים שהופקדו בידי הגיעו ליעדם ושימשו למטרה שאליה נועדו, הציע אייזו כי ר' יואל יקים ארגון הצלה עצמאי.³⁴ הרעיון זכה גם לברכתו של גריפל, שהמליץ כי ארגון זה ישמש גם להעברת כספים מן הסוכנות היהודית לפעיליה. ראשי הסוכנות הסכימו להצעה, אך התנו זאת בחתימה על הסכם עם ר' יואל, אך בשל התנגדותו לכך, לא יצא העניין אל הפועל.³⁵

בשנת 1943 הפכו ערי הונגריה, ובמיוחד בודפשט, מקור לידיעות על מצב הקהילות היהודיות בפולין ועל הנעשה במחנות ההשמדה.³⁶ בסוף אותה שנה פרסם ועד ההצלה בארצות הברית את מכתביהם של ר' יואל ושל ר' שמואל דוד אונגר (1886-1945), רבה של ניטרה (Nitra).³⁷ בראשית 1944, בעקבות מכתבים אלו, אישר משרד האוצר האמריקני העברת כספים באמצעות הוועד לפליטי מלחמה (War Refugee Board)³⁸ לפעילי ההצלה יצחק (1968-?) ורחה (1905-1971) שטרנבוך מסנט גאלן (St. Gallen) שבשווייץ.³⁹ סכום ראשון של כ-100,000 דולר הועבר

- גם: גלבמן, מושיען, ז, עמ' תל-תמא (מכתבים מאייזו לגריפל בעניין הצלת רבנים, 27 במאי 1943-8 באוגוסט 1943); שם, ז, עמ' תנד-תנה (מכתב מאייזו מ-25 ביוני 1943); פרידמן, מאפילה, א, עמ' 52 (מברק מאייזו ליעקב רוונהיים, מראשי אגודת ישראל, 20 בספטמבר 1943); שם, ב, עמ' 179-186 (מכתבים שונים); פרבשטיין, בסתר המדרגה, עמ' 209-208; שם, עמ' 219 (מסמך מס' 1).
- 33 פרידמן, מאפילה, א, עמ' 38-39; אורייתא (תשע"ב), עמ' תנד-תנט; שוורץ, הקהילה האורתודוקסית, עמ' 97-99; נתנאל קצבורג (עורך), פדות: הצלה בימי השואה - מקורות ומחקרים, רמת גן (1984), עמ' 96-97; פרבשטיין, בסתר המדרגה, עמ' 147.
- 34 גלבמן, מושיען, ז, עמ' שס-שסג (מכתב מאייזו לגריפל מ-16 בספטמבר 1943); שם, עמ' שנח-שס (מכתב של ר' יואל מ-10 בספטמבר 1943); שם, עמ' תנב-תנג (מכתב של אייזו מ-1 בנובמבר 1943); שם, עמ' תנו (מכתב של אייזו מ-3 בינואר 1944); טייטלבוים, מכתבים, א, עמ' קפט-קצ; פרבשטיין, בסתר המדרגה, עמ' 222 (מסמך מס' 4).
- 35 גלבמן, מושיען, ז, עמ' שסה-שסח (מכתב של גריפל מספטמבר 1943); שם, עמ' שסח-שע (מכתב של גריפל מ-18 באוקטובר 1943 ומברק מאייזו לגריפל מ-19 באוקטובר 1943); שם, עמ' שעא-שעד (מכתב מאייזו לגריפל מ-26 באוקטובר 1943).
- 36 רוני שטאובר, "תרומתה של 'ועדת העזרה וההצלה' בבודפשט להעברת מידע על גורלן של קהילות יהודיות, ינואר 1943-מרס 1944", יהדות זמננו 8 (תשנ"ג), עמ' 135-150.
- 37 גלבמן, מושיען, ז, עמ' שפג-שפז (מכתב מגריפל לאייזו מ-12 באוקטובר 1943); שם, עמ' שפז-שפט (מכתב מר' אברהם קלמנוביץ, ראש ישיבת מיר, לוועדים שפעלו באמריקה לגיוס כספים שאליו צורפו מכתביהם של ר' יואל ור' שמואל דוד); פרבשטיין, בסתר המדרגה, עמ' 175-184; שם, עמ' 826-827 (מסמכים מס' 3, 7-8).
- 38 הוועד הוקם בתחילת 1944, בעיקר כדי לסייע לפליטים יהודים, ונהנה מהקצבה ממשלתית. גלבמן, מושיען, ז, עמ' שצ-שצז (מכתבי הוועד לפליטי מלחמה ומשרד האוצר מ-28 בינואר 1944 ומכתב ללשכת השר מורגנטאו); פרידמן, מאפילה, ב, עמ' 312 (מברק משטרנבוך מ-20 בדצמבר 1943 ורישיון להעביר אליו כספים מ-25 באפריל 1944).
- 39 שטרנבוך, שהיה קרוב משפחתו של אייזו, יסד בשנת 1941 את ארגון הסיוע לפליטים יהודים בשנחאי (Hilfsverein für Jüdische Flüchtlinge in Shanghai, HIJEFS). מאוחר יותר הפך הארגון לשלווה של ועד ההצלה והרחיב את פעילותו לסיוע גם לפליטים מאירופה. על המשפחה: שרה שפירא (עורכת), איככה אוכל וראיתי ברעה אשר ימצא את עמי, ירושלים: צוף (2012); Joseph Friedenson, *Heroine of Rescue: The Incredible Story of Recha Sternbuch Who Saved Thousands from the Holocaust*, New York (1984).

בפברואר 1944 וחולק בין מספר רבנים, ככללם ר' יואל שקיבל 100,000 פנגו הונגרי.⁴⁰ באותה תקופה חתמו כארבעים רבנים על מזכר הבנות שלפיו ישולבו החרדים בארגונים הציוניים שהפעילו רשתות סיוע לבריחה ולהסתרת פליטים. כאשר נודע הדבר לר' יואל הוא פנה אל הלשכה המרכזית בבודפשט, וזו דרשה מיושב ראש הקהילה האורתודוקסית באורדיה (Oradea-Mare, Nagyvárad, Großwardein) לבטל את ההסכם. בעקבות זאת חתמו ראשי המוסדות הציוניים על תזכיר שהוקיע את עמדת הלשכה שהושפעה מר' יואל והתעלמה מן הסכנות שניצבו בפני הציבור היהודי.⁴¹

ניסיונות ההימלטות של ר' יואל

במהלך שנות המלחמה ניסה ר' יואל להימלט מפני הסכנה כמה פעמים. בספטמבר 1939 הוא ביקש אשרת תייר לביקור בן כמה חודשים בארץ ישראל אך סורב,⁴² והשמועות על נסיעתו הצפויה נמשכו גם בשנים הבאות.⁴³ בשנת 1942 הוצע לר' יואל להיכלל ברשימת רבנים ציונים שתנועת המזרחי השיגה עבורם סרטיפיקטים לעלייה לארץ ישראל, אך הוא סירב.⁴⁴ בסוף שנת 1943 הוא שלח את בתו רויוז לבודפשט כדי להשיג סרטיפיקטים עבורו ועבור משפחתו, אך משימתה לא צלחה.⁴⁵ זמן קצר לאחר מכן נסע הוא עצמו להשיג סרטיפיקטים בבודפשט, אך כשנכשל, ביקש את עזרתו של יוסף אייז - בנו של חיים ישראל אייז משווייץ. זה פנה לגריפל, וסרטיפיקט עבור ר' יואל נשלח למשרדי הסוכנות היהודית בבודפשט.⁴⁶

הסרטיפיקטים הונפקו אמנם על ידי הבריטים, אך נדרש אישור מהמוסדות הציוניים, שהסתייגו מהענקתם לרבנים אנטי-ציוניים.⁴⁷ לפיכך הותנה האישור לר' יואל בחתימתו על מסמך שבו יכיר בסמכות ההסתדרות הציונית ויתנער מפעילות "העדה החרדית" בירושלים, אולם הוא סירב לעשות כן.⁴⁸ כשנכשל בניסיונו זה הוא ביקש את עזרתו של ג'וליה וייס, פעיל ציוני ומראשי

- 40 גלבמן, מושיעין, ז, עמ' שצח-תח (מברקים מ־2 בפברואר 1944 עד במאי 1944); שם, עמ' תט-תיח (מכתבים מ־15 בפברואר 1944 עד 7 במרץ 1944); שם, עמ' תכ-תכב (מכתבים מר' יואל לפרוידגר). 100 פנגו הספיק לכלכלת משפחה במשך חודש (שם, עמ' תיט, הערה ט). פרבשטיין, בסתר המדרגה, עמ' 829-830 (מסמכים מס' 10-11).
 41 על הפרשה ראו: יהודה ש' פרנקל, המזרחי בהונגריה ומנהיגיה, פתח תקווה (תשס"א), עמ' 27-29. המכתבים המקוריים בארכיון יד ושם, חטיבה P-31, תיק 38, מס' 85-90.
 42 גלבמן, מושיעין, ו, עמ' תיח; שם, ט, עמ' שעג-שעט (מסמכי הבקשה לאשרה).
 43 Orthodox Zsidó Újság, August 1, 1940, p. 7 (הכחשת שמועה כי לר' יואל הובטח סרטיפיקט).
 44 פרנקל, המזרחי בהונגריה, עמ' 55.
 45 יוסף לייב יאקאב, ספר דרך המלך, א, ירושלים (תשס"ז), עמ' תלה.
 46 גלבמן, מושיעין, ז, עמ' תקטו-תקיז, תקכ (מכתבים בעניין זה).
 47 פרנקל, המזרחי בהונגריה, עמ' 28; שורץ, הקהילה האורתודוקסית, עמ' 61-62; גלבמן, מושיעין, ז, עמ' תקיח-תקיט (מכתב בעניין בקשת הסרטיפיקט לר' יואל).
 48 קול ישראל, 2 במרץ 1944, עמ' 2; פרבשטיין, בסתר המדרגה, עמ' 224; פרידמן, מאפילה, ב, עמ' 81-82; יאקאב, דרך המלך, א, עמ' קנה-קנו; ידיעות אחרונות, 22 ביולי 1955, עמ' 6-7.

הקהילה הנאולוגית בקלוז' (Cluj-Napoca, Klausenburg, Kolozsvár), אולם הלה השיב לו כי לאור הדרשה האנטי-ציונית שנשא באורדיה זמן קצר לפני כן, לא יוכל לתת לו סרטיפיקט. לעומת זאת סיפק וייס סרטיפיקטים לבתו של ר' יואל ולחנתה, שאישרו את הסתייגותם מעמדותיו האנטי-ציוניות.⁴⁹ במקביל ניסו חסידיו להשיג עבורו ויזה לארצות-הברית, אך גם הם נכשלו.⁵⁰ ניסיונותיו של ר' יואל לעזוב את הונגריה היו חלק מתופעה כוללת של בריחת רבנים ואישי ציבור שזכתה לביקורת עוד במהלך התרחשותה.⁵¹ ראוי לציון כי היו רבנים רבים אחרים, בכללם גם בני משפחתו של ר' יואל, שסירבו למלט את עצמם ולהפקיר את בני קהילותיהם מאחור.⁵²

במהלך שנת 1943, עם הגעת השמועות על גורל יהודי פולין גם לסאטמר, החלו רבים בהכנות שכללו הקמת מקומות מחבוא ויצירת קשרים עם מי שהסכימו להסתיר יהודים תמורת תשלום. שתי האפשרויות הוצעו גם לר' יואל אך הוא סירב לקבלן.⁵³ אפשרות ההצלה העיקרית של יהודי צפון טרנסילבניה, שבאותם ימים הייתה תחת שלטון הונגרי, הייתה חציית הגבול לרומניה. לכך התכוננו מראש התנועות הציוניות, וכתוצאה מפעילות זו ניצלו חייהם של למעלה מ-10,000 יהודים.⁵⁴ במרץ 1944 שלחה קבוצת חסידים מאורדיה רכב מיוחד שיוביל את ר' יואל על מנת שיצטרף אליהם בחציית הגבול. בשל סירובו לא המשיכה גם הקבוצה בתוכניתה, וכך נחרץ גורלה.⁵⁵

ב-19 במרץ 1944 כבשו הגרמנים את הונגריה וזמן קצר לאחר מכן החל אדולף אייכמן בביצוע תוכנית הפתרון הסופי של מאות אלפי היהודים שהתגוררו בה. ב-27 באפריל חויבו יהודי סאטמר להיכנס לגטו, הוראה שבעקבותיה הוציע בנו של ר' אליעזר פיש מביקסד (Bixad, Bikszád), ידידו הקרוב של ר' יואל, להבריחו. למשימה גויס יוסף מאיר גליק, תושב סאטמר, שהיה גיסו של איש העסקים ירמיהו טסלר, מראשי הקהילה החסידית בקלוז'. בשל האיסור שחל על יהודים לנסוע בדרכים בין-עירוניות, הוצע לר' יואל לנסוע ברכבת תוך שימוש בתעודות מזויפות ובבגדי גויים. כדי לבדוק אפשרות זו נשלח אחיו של יוסף מאיר שהגיע בשלום לקלוז' ואישר כי

49 גלבמן, מושיען, ז, עמ' תקיח-תקכא.

50 שם, ח, עמ' זח (מכתב ממושרד החוץ של ארצות-הברית).

51 ישכר שלמה טייכטל, אם הבנים שמחה, בודפשט (תש"ג), עמ' שיב; אהל שם (שבט-אדר תש"ד), עמ' 4-7; דוד צבי קצבורג, תל תלפיות [...] ונלוה אליו [...] מאמר ויהי בנסוע [...] בודפשט (תש"ד); יצחק הרשקוביץ, "עלבון התורה הגדול הלוח: גילויים חדשים על פולמוס בריחת הרבנים מבודפשט תש"ד", יד ושם - קובץ מחקרים 1, ז (תשס"ט), עמ' 89-110; קרן-קרן, ר' יואל, עמ' 206-207 (רבנים ואישי ציבור שברחו).

52 קרן-קרן, ר' יואל, עמ' 207; שוורץ, הקהילה האורתודוקסית, עמ' 122-124 (רבנים שסירבו לנטוש את בני קהילתם).

53 גלבמן, מושיען, ח, עמ' נו-ס.

54 כרמלי-וינברגר, תולדות יהודי טרנסילבניה, עמ' 207-209; אבראהם, לקורות היהדות, א, עמ' 181, 208; יצחק ארצי, "הבריחה מהונגריה לרומניה", משואה יד (1986), עמ' 96-100; אפרים אופיר, "נסיונות הצלה מהונגריה", משואה יז (1989), עמ' 174-179; אשר כהן, המחותרת החלוצית בהונגריה 1942-1945, תל אביב (תשמ"ד), עמ' 113-137. ברוב המקרים בוצע מעבר הגבול ללא בעיות ומחירו, כ-40 דולר לנפש, היה סכום סביר למרבית היהודים (גלבמן, מושיען, ז, עמ' שעא-שעד [מכתב מאייז לגריפל מ-16 באוקטובר 1943]).

55 גלבמן, מושיען, ח, עמ' ס-סא.

הדרך שהוצעה מעשית. גם דרך הצלה זו נדחתה על־ידי ר' יואל, שסירב לגלח את זקנו ולהתחזות לגוי.⁵⁶

ככל שהתקרב המועד האחרון שניתן ליהודים להתרכז בגטו סאטמר, ביקשו מקורביו של ר' יואל לארגן עבורו מסלול הברחה בטוח יותר. יוסף מאיר השיג שיתוף פעולה מצד שני קצינים זוטרים, שנהגו באמבולנס של הצלב האדום אשר הסכימו, תמורת סכום הגון, להסיע יהודים לקלוז'. כאשר נודע כי קבוצת הנוסעים הראשונה הגיעה ליעדה והיא מוכנה לחציית הגבול, נתן ר' יואל את הסכמתו לתוכנית הבריחה. רשימת הנוסעים כללה את ר' יואל, רעייתו ועוזרו יוסף אשכנזי וכן את חברו ר' אליעזר פיש ובני משפחתו. לרשימה נוספו גם כמה משפחות אמידות שמימנו את רוב ההוצאות.

בליל הבריחה, 3 במאי 1944, נכנסו ר' יואל ור' אליעזר פיש ובני משפחותיהם אל האמבולנס, ואחריהם נדחקו אנשים נוספים שלא נכללו ברשימת הנוסעים המקורית. הרכב יצא במהירות אל ביתו של טסלר בקלוז', וזאת מתוך כוונה כי באישון הלילה הם יוברחו מעבר לגבול אל העיירה טורדה (Turda), השוכנת בצדו הרומני של הגבול.⁵⁷

בשל המהומה שנוצרה נשכח יוסף מאיר מאחור, למרות שהיה היחיד שהכיר את הדרך לביתו של טסלר. כשהתגלה הדבר כבר היה מאוחר מדי מכדי לחזור, וכשהגיע הרכב באמצע הלילה לקלוז' לא הצליחו הנוסעים לאתר את ביתו של טסלר. עם עלות השחר פקדו נהגי האמבולנס על הנוסעים לרדת ממנו. אלו שוטטו ברחובות בניסיון לאתר בתים של יהודים, אך תוך זמן קצר נעצרו על־ידי המשטרה בחשד כי הם תושבי העיר שביקשו להימלט טרם הכניסה לגטו. דבר מעצרים נודע לטסלר, שפנה לעורך דין שהתערבותו לא הועילה. ר' יואל ופמלייתו הובלו למחרת היום לגטו.⁵⁸

גטו קלוז' שכן בחצר בית חרושת ללבנים והתנאים בו היו קשים. למרות שפעל בו מטבח כשר, ביקש ר' יואל שיכינו עבורו אוכל בכלים נפרדים. הוא התפלל במניין נפרד וסירב לשמש כחזן בבית הכנסת המאולתר. ר' יואל הקפיד שלא להיראות בפומבי ושוחח רק עם מכריו מן הקהילה החסידית.⁵⁹ בתקופת שהותו בגטו לא היו רבים מיושביו מודעים לנוכחותו וככל הידוע לא נוצר קשר בינו לבין יתר הרבנים, ואפילו לא עם ר' עקיבא גלזנר, רבה של קלוז'. בשל תנאי המחיה הקשים ביקש ר' יואל לנסוע לבודפשט או לחזור לגטו סאטמר, אך הדבר לא התאפשר.⁶⁰ לאחר שנודע על כליאתו בגטו הצליחו מקורביו להשיג לו סרטיפיקט נוסף, אולם אז כבר לא

56 קרן־קרץ, ר' יואל, עמ' 208 (דוגמאות לרבנים אחרים שלא חששו לגלח את זקנם או להתחפש לגויים).

57 מלכה שנקלובסקי, "קהילת טורדה: תחנת הצלה לפליטים יהודים בתקופת השואה", ילקוט מורשת ע (תשס"א), עמ' 11-43; כהן, המחותרת החלוצית, עמ' 130 (במסלול הברחה זה ניצלו כ-2,000 יהודים).

58 ירמיה טסלר, זכור ואל תשכח (מקלויזנבורג לאושוויץ ועד ירושלים), ירושלים (תשי"ז), עמ' 17-18.

59 משה כרמלייזינברגר, ספר זכרון ליהדות קלוז'־קלוז'וואר, ניו יורק (תש"ל), עמ' קלט-קמ; טסלר, זכור, עמ' 39-20; קרן־קרץ, ר' יואל, עמ' 210 (דוגמאות לכיסוי הפנים במטפחת בשואה).

60 יחיאל צבי ליבוביץ, ספר יזל מים מדליו, בני ברק (תש"ס), עמ' קפה.

ניתן היה להשתמש בו.⁶¹ ב-25 במאי 1944, כמה שבועות לאחר כניסתו לגטו קלוז', החלו לצאת הטרנספורטים לאושוויץ.

בגטו קלוז' נכלאו גם כמה יהודים שכיהנו כראשי הציבור בטרנסילבניה, בכללם ד"ר תאודור פִּישר, חבר הפרלמנט הרומני מטעם המפלגה היהודית; ד"ר יוסף פִּישר (לא מאותה משפחה), ראש הקהילה הנאולוגית ונשיא המפלגה היהודית בטרנסילבניה; והלל דנציג, בנו של רב הקהילה המודרנית בסיגט. לחבורה זו השתייך גם ישראל (רודולף, רוז'ה) קסטנר – מראשי התנועה הצינונית וחבר "ועדת העזרה וההצלה בבודפשט" (Budapesti Segélyező és Mentőbizottság). קסטנר, חתנו של ד"ר יוסף פִּישר, התגורר בבודפשט ושימש כחבר המועצה היהודית. הוא פעל להשגת עסקה עם נציגי השלטון הגרמני שלפיה תינצל קבוצת יהודים תמורת שוחד, ותובל ברכבת מיוחדת למדינה שאינה תחת השלטון הנאצי.⁶²

לקראת סיכום העסקה והכנת רשימת הנוסעים, ובהם גם כ-300 מן הכלואים בגטו בקלוז', הוצע לר' יואל להצטרף לרכבת יחד עם אשתו ועוזרו, יוסף אשכנזי.⁶³ לאחר התלבטות, בשל החשש מהסתבכות המהלך ומכך שעל הרכבת יפקחו המנהלים הצינונים, החליט ר' יואל להצטרף למסע. הסכמתו ניתנה למרות שידע כי לרשימה לא יצורפו רבנים אחרים, יתר התושבים שברחו יחד אתו מסאטמר, ואף לא חברו הטוב ר' אליעזר פִּישר ובני ביתו. ביום שישי, 9 ביוני 1944, לאחר שכל תושבי הגטו כבר נשלחו בטרנספורטים לפולין, יצאה הרכבת מקלוז' ועליה 388 יהודים. תחנתה הראשונה הייתה בבודפשט.⁶⁴

רכבת ההצלה

הרכבת הגיעה לבודפשט בערב שבת והנוסעים הובלו למתחם סגור שבו שהו עוד למעלה מאלף יהודים שהמתינו להצטרף למסע. לנוסעים הדתיים סופק מזון שהוכן במטבחו של אחד מבתי המלון הכשרים, אך ר' יואל קיבל את ארוחתיו ממטבחו הפרטי של חיים ראטה – אחד מעשירי הקהילה האורתודוקסית.⁶⁵ בתקופת ההמתנה חשש ר' יואל מן הצפוי וישן כל לילה בנעליו

61 ידיעות אחרונות, 23 ביולי 1944, עמ' 1 (ידיעה על מעצרו של ר' יואל).

62 פרשת רכבת ההצלה או רכבת קסטנר, כמו גם פעולות הנהגת יהודי הונגריה בשואה, זכו לבחינה מדוקדקת מבחינה ספרותית, עיתונאית, אקדמית ומשפטית. ראו: קרן-קרץ, ר' יואל, עמ' 211 (ביבליוגרפיה בנושא זה); פרבשטיין, בסתר המדרגה, עמ' 279-290.

63 לפי המסורת החסידית חלם ד"ר תאודור פִּישר כי אמו ציוותה עליו לכלול את ר' יואל ברשימת הניצולים (גלבמן, מושיעין, ה, עמ' קג-קנט; יעקובוביץ, ספר זכור, ד, עמ' רצז). במשך זמן רב חשבו כי "החולם" היה יוסף פִּישר, אולם לאחר שנים הסתבר כי היה זה תאודור, בן למשפחה חרדית ודודו של ר' ישראל יעקב פִּישר, לימים ראב"ד העדה החרדית (אהרן פִּישר, ספר רועה ישראל: פרקי חיים של [...] רבי ישראל יעקב פִּישר, ירושלים [תשס"ט], א, עמ' ק-קג).

64 Anna Porter, *Kasztner's Train: The True Story of an Unknown Hero of the Holocaust*, New York (2008).

65 ראטה היה פעיל במנגנון ההצלה החרדי בבודפשט. עליו: שלמה ראטה, דער וואונדערליכער כלל טוער, ניו

כדי שיהיה מוכן לברות. הוא התלבט אם להמשיך במסע ברכבת או להישאר בבודפשט, וראשי הציבור החרדי, פרוידיגר וראטה, שכנעו אותו להמשיך. הם גם דאגו לצירופם של כמה רבנים שהיו חברים בלשכה המרכזית, כמו ר' יונתן שטייף (1877-1958), רב הקהילה האורתודוקסית בבודפשט, ור' שלמה צבי שטרסר (1863-1953), רבה של דברצן (Debrecen).

ביום שישי, 30 ביוני 1944, לאחר סיום המשא ומתן עם הגרמנים, עלו הנוסעים על רכבת משא שיצאה לדרכה רק למחרת. לפי התוכנית אמורה הייתה הרכבת לחצות את הגבול, להמשיך להנובר שבגרמניה, ומשם דרך מערב אירופה לספרד. התקלה הראשונה במסע התעוררה בתוך שעות ספורות, כשהרכבת עצרה בעיירת הגבול מוֹשוֹנֵמֵאגִירֵאוֹיֵבֵר (Mosonmagyaróvár). למנהלי המסע נמסר כי על-פי פקודת הגסטפו היה על הרכבת לשנות מסלול ולהמשיך לפולין. לנוכח הידיעה אחזה הלחלה בנוסעים שהבינו את משמעות השינוי, ושניים מהם נשלחו לבודפשט כדי להודיע על כך ולבקש עזרה. העסקנים פרוידיגר וראטה קיבלו את הידיעה ופנו לקסטנר, וזה נפגש עם אייכמן, שהסביר לו כי מדובר בטעות ודרש עוד כסף. הבריורים נמשכו מספר ימים ולאחר ששולמו סכומים נוספים, שחלקם גויס במיוחד להצלתו של ר' יואל, המשיכה הרכבת במסעה.⁶⁶

העצירה הבאה הייתה בעיר ברטיסלבה (Bratislava) שבסלובקיה. שם שיחד רב העיר, ר' מיכאל דב וייסמנדל (1903-1957), את עובדי התחנה כדי שיעכבו רכבות שנשאו יהודים על מנת שיוכל לציידם במזון ובמזקה. בנוסף שלח וייסמנדל מכתבים לארצות-הברית ולמדינות אחרות וביקש פיקוח בין-לאומי שיבטיח את הגעת הרכבת בשלום.⁶⁷ ביום המישי, 6 ביולי 1944, יצאה הרכבת מברטיסלבה לזוינה ומשם המשיכה לליניץ (Linz), ובה ירדו הנוסעים כדי להתרחץ ולכבס את בגדיהם. במהלך כל הנסיעה לבש ר' יואל בגדים פשוטים, כיסה את פניו במטפחת והתמקם בקרון האחרון בפנינה צדדית, כשהוא מוסתר באמצעות בדים שנתלו מן התקרה. הוא נמנע מלחבור אל יתר הנוסעים ואף לא אל הרבנים,⁶⁸ וצניעותו הרשימה אחדים מן הנוסעים.⁶⁹

יורק (תשס"ז).

66 גלבמן, מושיען, ה, עמ' קצב-קצג, רג (אישור העברת כספים להצלת רבני הונגריה, ובהם ר' יואל, 14 ביולי 1944).

67 גלבמן, מושיען, ה, עמ' רי-רכה; פרידמן, מאפילה, א, עמ' 286-294 (מכתביהם של שלמה גפן ושל ר' מיכאל דב); מנחם שלזינגר, זכרון דברים בעניין הצלת האדמו"ר מסאטמר שליט"א ואתו כאלף ושיש מאות יהודים, תל אביב (תשכ"ז) (המחבר, תושב ציריך, פעל בעקבות פנייתו של גפן כדי להשיג היתרים לכניסת נוסעי הרכבת לשווייץ).

68 גלבמן, מושיען, ה, עמ' קצו, רטו; יהודה הכהן שטרסר, ספר המעלות לשלמה: פרקים במסכת חייו ופעולותיו של [...] רבינו שלמה צבי הכהן שטראססער, ברוקלין (תשמ"ח), עמ' קג (לא הוכיר כי נפגש עם ר' יואל); שלמה זמרוני, רבני קלאוזנבורג ושושלת רבני בית גלאזנר, בני ברק (תשמ"א), עמ' 19 (ר' יואל סירב לפגוש את ר' עקיבא גלזנר מקלז'ו).

69 גלבמן, מושיען, ה, עמ' רו-רט, תצד (זיכרונותיו של ד"ר פרנץ קנדי שפורסמו בעיתון *Új Kelet* ב-24 ביולי 1959. בתרגום ליידיש: דער איד, כ"ט כסלו תשל"ט).

במחנה ברגן-בלזן

ביום ראשון, 9 ביולי 1944, כחודש לאחר שיצאה מקלוו', הגיעה הרכבת לברגן-בלזן – מחנה מעבר ליהודים ולא־יהודים שהחזיקו באזרחות זרה.⁷⁰ באותה תקופה התנאים בו היו נוחים יחסית, משום שהעצורים בו הוחלפו בתמורה לגרמנים ממדינות אחרות. חברי "הקבוצה ההונגרית" שוכנו במתחם נפרד בתנאים טובים מאלו של קבוצות אחרות והותר להם לשמור על חפציהם האישיים ולנהל את חייהם בעצמם.⁷¹ למרות שבקבוצה היו לא מעט אישים ידועים, זכה ר' יואל להקלות. רופא הקבוצה פטר אותו מהתייצבות במפקדי הנוכחות ומתנדבים ביצעו במקומו את המשימות שהוטלו עליו.⁷²

ר' יואל לא התרועע עם יתר הרבנים ושוחח רק עם ר' יונתן שטייף, אתו גם למד בצוותא מן הזיכרון ומכמה ספרי קודש שהביאו הנוסעים. הוא לא התפלל בבית הכנסת שהוקם במחנה ורק בשבתות הצטרף למניין לשמיעת קריאת התורה. במהלך שהותו במחנה לא גילה ר' יואל את זקנו וסירב לאכול מוצרים שכשרותם הייתה מפוקפקת, כגון תרופות, סרדינים וחלב משומר. למרות הסיטואציה הקשה הוא המשיך בדרכו הדקדקנית ואף התעמת עם אחד הרבנים והאשים אותו כי הוא מקל בפסיקותיו.⁷³

המשא ומתן לשחרור היהודים הכלואים התעכב בשל קושי בגיוס הכספים בהונגריה, מאבקים פנימיים בין גורמי ההצלה, במיוחד אלו שפעלו בשווייץ, ועיכוב האישור להעברת הכספים שגויסו בארצות־הברית לגרמניה.⁷⁴ אישור זה היה נחוץ עקב הנחיות משרדי האוצר של ארצות־הברית ובריטניה שלא להעביר כספים למדינות שאִתן היו במצב במלחמה.⁷⁵

כחודשיים וחצי לאחר הגעת הרכבת לברגן-בלזן שוחררה קבוצה ובה 318 איש. לאחר שהתברר כי ר' יואל לא היה בין המשוחררים ביקשו פעילי ההצלה בשווייץ מקסטנר כי יכלול אותו בקבוצה השנייה, ובמקביל הושג עבורו סרטיפיקט נוסף אשר עקב המצב לא ניתן היה להשתמש בו.⁷⁶ ארגוני ההצלה בשווייץ פנו בעניינו של ר' יואל גם לגופים חרדיים בארצות־הברית.⁷⁷ בנוסף,

- 70 על המחנה: ישראל גוטמן (עורך), האנציקלופדיה של השואה, א, ירושלים (1990), עמ' 205-209.
- 71 ידיעות אחרונות, 21 בספטמבר 1945, עמ' 2. על החיים במחנה ראו: "יום אחד בברגן-בלזן: עדותה של לילי סונדי [Szondi]", <http://israelkasztner.wordpress.com>, אוהר ב' 27 בספטמבר 2015.
- 72 גלבמן, מושיען, ה, עמ' רנב-רנג, רסה-רסו, רעו-רפא; פרידמן, מאפילה, א, עמ' 326-329.
- 73 גלבמן, מושיען, ה, עמ' רסג-רסה, רע-רעה, רצג-רצט, שלב-שלב; שם, ט, עמ' נח-נט; פרידמן, מאפילה, א, עמ' 319-320, 333-334, 353-357; אברהם פוקס, האדמו"ר מסאטמר, ירושלים (תש"ם), עמ' 117-119.
- 74 יהודה באואר, יהודים למכירה: משא ומתן בין יהודים לנאצים 1933-1945, ירושלים (2001), עמ' 290-295.
- 75 היינז בורשטיין, האי שווייץ: פעולות עזרה והצלה בשנים 1939-1946, תל אביב (1996), עמ' 88-89; גלבמן, מושיען, ה, עמ' תכה-תנח (התכתבות על הסיבות לעיכוב המשא ומתן); פרבשטיין, בстар המדרגה, עמ' 288-290.
- 76 גלבמן, מושיען, ה, עמ' שח-שי (מברקים על כך שר' יואל לא שוחרר עם הקבוצה הראשונה); שם, ה, עמ' שכז-שכט (בקשה לסרטיפיקט); שם, ט, עמ' קמט; פרידמן, מאפילה, א, עמ' 479-484; שם, ב, עמ' 302 (מכתב על שחרור הקבוצה הראשונה).
- 77 גלבמן, מושיען, ה, עמ' של-שלא (מכתב ומברק בעניין זה); פרידמן, מאפילה, א, עמ' 479-483.

ג'ורג' מנטלו (Mantello), הקונסול של אל סלכדור בז'נבה, העביר לו באמצעות קשריו עם הקצין הנאצי קורט טרומפי (Trumpf) תרופות ומצרכים אחרים.⁷⁸ ב־3 בדצמבר 1944 שוחררו יתר היהודים שנכלאו בברגן-בלזן והוסעו ברכבת אל העיר ברגנץ (Bregenz), על גבול שווייץ.⁷⁹ בהתערבותם של קסטנר ושל הנציג הגרמני המקומי, הרמן קרומי (Krumei), הושלמו הסידורים הנחוצים והנוסעים הועברו לרכבת אחרת שהובילה אותם מחוץ לגבול השווייצרי.⁸⁰

בשווייץ לאחר השחרור

הסכמת ממשלת שווייץ לקלוט את נוסעי הרכבת הושגה רק לאחר הפעלת לחצים מבית ומחוץ. לצד ארגונים כמו הצלב האדום והוועד לפליטי מלחמה, התערב בעניין גם איש העסקים מנחם שלזינגר מציריך.⁸¹ בסופו של דבר הסכים הממשל לקלוט את הניצולים בשווייץ במעמד של פליטים, תוך הגבלת מקום מגוריהם ומשך שהותם.⁸² התחנה הראשונה של הרכבת הייתה בסנט גאלן ובה התקבלו הבאים על-ידי פעילי ארגוני ההצלה השונים שפעלו בשווייץ. פניו של ר' יואל, שהיו עטויות בוקן ופאות, זוהו מיד על-ידי הממתנים. רב הקהילה האורתודוקסית בציריך, ר' מרדכי יעקב ברייש, היה הראשון שלחץ את ידו והגיש לו "פתקה" עם בקשה לברכה, וכך החזיר לר' יואל, באופן סמלי, את מעמדו כאדמו"ר חסידי. הידיעה על שחרור הקבוצה התפרסמה בירושלים, שבה התגוררו בתו וחתנו שניצלו לאחר שחצו את הגבול לרומניה,⁸³ וגם העיתונים היהודיים בארצות-הברית פרסמו את הידיעה תוך הדגשת שמו של ר' יואל.⁸⁴ בשבועות הבאים התפרסמה הצלתו גם באזורים ששוחררו מן הכיבוש, ובבוקרשט אף ערכו הרבנים סעודת הודיה לרגל האירוע.⁸⁵

עם הגיעו לשווייץ זכה ר' יואל ליחס מועדף מצד השלטונות. היות שהרכבת הגיעה לסנט גאלן ביום שישי, הוא קיבל אישור להישאר אצל משפחה יהודית בשבת, וצויד שם במוצרי

- 78 ג'ורג' מנטלו, ששם משפחתו המקורי היה מנדל, היה יהודי יליד דברצן שפעל בענייני הצלה. עליו: David Kranzler, *The Man Who Stopped the Trains to Auschwitz: George Mantello, El Salvador and Switzerland's Finest Hour*, Syracuse (2000). גלבמן, מושיען, ה, עמ' שצד-שצח (מכתבים בעניין זה); פרידמן, מאפילה, א, עמ' 446; שם, ב, עמ' 306 (מכתב מ־1 באוגוסט 1944).
- 79 גלבמן, מושיען, ה, עמ' תס-תסב; פרידמן, מאפילה, א, עמ' 505; שם, ב, עמ' 303-305, 318-313 (מסמכי עסקת הטרקטורים עם הגרמנים).
- 80 גלבמן, מושיען, ה, עמ' תעא-תפ (פניית פרקליטיו של קרומי לר' יואל כדי שיעיד לטובתו במשפטי נירנברג).
- 81 שלזינגר, זכרון דברים, עמ' א-י.
- 82 פרידמן, מאפילה, א, עמ' 498 (מכתב ממשטרת ברן); שם, ב, עמ' 26-28 (מסמכים של ר' יואל ואשתו המעידים על מעמדם כשוהים ארעיים).
- 83 שם, א, עמ' 561 (מברק מ־12 בדצמבר 1944); גלבמן, מושיען, ה, עמ' תפט-תצא, תקא-תקה (מברקים מארץ ישראל).
- 84 הפרדס (כסלו תש"ה), עמ' 4; שם (טבת תש"ה), עמ' 2; מאָרגען זשורנאַל, 10 בדצמבר 1944, עמ' 1; שם, 12 בדצמבר 1944, עמ' 8; שם, 20 בדצמבר 1944; קול ישראל, 4 בינואר 1945, עמ' 3.
- 85 דער איד, 17 בדצמבר 1965, עמ' 2.

מזון כשרים ובכגדים מהודרים, בעוד יתר חברי הקבוצה המשיכו במסעם לעיירה קו (Caux) שבשווייץ. ביום ראשון יצא ר' יואל לקו, אך בדרך, כשהגיע לעיירה מונטרה (Montreux), ביקש ר' יואל להישאר בה כדי שיעלה בידו להדליק נרות חנוכה בזמן. תלמידי הישיבה המקומית באו לפגוש אותו ולמחרת הוא הצטרף ליתר הניצולים,⁸⁶ ובהתערבותם של מנטלו ושל פיישר הוא קיבל אישור להתגורר בביתו של משה גרוס בז'נבה.⁸⁷ לקראת חג הפסח כבר שכר ר' יואל דירה בז'נבה באמצעות כספים שגייסו מכריו בארצות-הברית.⁸⁸ בתקופה זו השיב לשאלות הלכתיות, הוזמן לאירועים משפחתיים, וביקר שוב בישיבת מונטרה ונשא בה דרשה לפני התלמידים. בחג השבועות, החג האחרון טרם עזיבתו את שווייץ, כבר נאספו כמאה איש לתפילת החג שערך ר' יואל בדירתו.⁸⁹

ביוזמת מנטלו פורסמה פרשת רכבת ההצלה בעיתונות השוויצרית תוך הדגשת שמו של ר' יואל. בעקבות זאת הוא נפגש עם הפקידים שטיפלו בפליטים שהגיעו לשווייץ והתוודע אל ראשי השלטון המקומי. בשל חוסר שליטתו בשפת המקום ובשפה האנגלית, הסתייע ר' יואל בסטודנט יהודי שתרגם את דבריו וניהל עבורו את שיחות הטלפון.⁹⁰ הוא נפגש גם עם רבנים פליטים, ובהם גם ר' מיכאל דב וייסמנדל, שממנו שמע את טענותיו החריפות על אזלת ידם של גופי ההצלה היהודיים השונים,⁹¹ ובמקביל נפגש עם נציגי הממשל האמריקני והעיד בפניהם על הנעשה בברגן-בלזן.

פעילות ההצלה של ר' יואל בשווייץ התמקדה באיתור ילדים שנמסרו לאימוץ בבתי משפחות נוצריות ובחינוכם בדרך היהדות החרדית.⁹² הוא ביקש סיוע מוועד ההצלה בארצות-הברית וניסה להשפיע על המשפחות החרדיות בשווייץ לאמץ את הילדים. בהמשך חבר לר' טוביה לווינשטיין, רב קהילת "עדת ישרון" בציריך, והשניים גייסו כספים להקמת בית ילדים. בעקבות פעילותו הנמרצת הציעו נציגי אגודת ישראל בשווייץ כי ר' יואל ייסע לארצות-הברית ויקדם בה את גיוס הכספים עבורה, אך הוא דחה את ההצעה.⁹³ תוך זמן קצר התברר כי הסתייגותו של ר' יואל מן

- 86 חברי הקבוצה החילונים שוכנו בבית המלון "אספלנד", ושומרי המצוות התגוררו במלון הכשר "רגינה".
- 87 גלבמן, מושיעין, ח, עמ' תקנא; שם, ט, עמ' עה-פ (אישוריו של ר' יואל); פרידמן, מאפילה, א, עמ' 553; שם, ב, עמ' 30-40 (אישור הפטור). משה גרוס היה חסיד בלו שהיה מעורב בהצלת הרבי מבלו (שם, ב, עמ' 53-55).
- 88 Kranzler, *The Man Who Stopped the Trains*, p. 228; פרידמן, מאפילה, ב, עמ' 40-47 (התכתבות עם המשטרה).
- 89 טייטלבוים, שו"ת, א, סי' לט, עמ' קסה.
- 90 גלבמן, מושיעין, ח, עמ' תקעה-תקעט (מברק מ-15 בדצמבר 1944). שמו של הסטודנט היה יעקב טאובס (1923-1987) ולימים הפך לחוקר בתחום הסוציולוגיה של הדת ופילוסופיה יהודית וכללית. תודתי נתונה לפרופ' ג'רי מולר מן האוניברסיטה הקתולית של אמריקה בווינגטון על שהסב את תשומת לבי לעניין זה.
- 91 Kranzler, *The Man Who Stopped the Trains*, pp. 228-229
- 92 גלבמן, מושיעין, ח, עמ' תקפ-תקפג (התכתבות בין נציג הגוינט למשרד החוץ); פרידמן, מאפילה, ב, עמ' 97 (מברק של ר' יואל מ-15 במרץ 1945).
- 93 גלבמן, מושיעין, ח, עמ' תקפה, תקצט-תרב (צילומי מברקים); שם, ט, עמ' קיב-קטו; שם, עמ' קכד-קכו (מסמכים מוועד ההצלה ומארגונים בשווייץ); חורבן און רעטונג: די געשיכטע פון ועד הצלה אין אמעריקע, ניו יורק (תשי"ז), עמ' 392-393.

הארגונים הלא-חרדיים עיכבה את שיתופו במעגל ההצלה. נציג הג'וינט נרתע מכוונתו לחנך את הילדים ברוח חרדית,⁹⁴ ונציגי אגודת ישראל הסתייגו מחוסר נכונותו לשתף עמם פעולה. כתוצאה מכך נכשלה הקמתו של בית ילדים חרדי, שהייתה משימת ההצלה העיקרית של ר' יואל.⁹⁵

ר' יואל ניסה לפעול גם למתן סיוע לפליטים בוגרים ולחסידיו במחנות העקורים בגרמניה, אך בשל קשריו המעורערים עם יתר הארגונים לא הצליח לעזור אפילו לבני משפחתו ולמכריו.⁹⁶ הוא השתתף גם בגיוס כספים לסיוע ליהודי רומניה, ודווקא בעניין זה שיתף פעולה עם הפעילים הציונים שפגש ברכבת ההצלה.⁹⁷ באותה תקופה פנו לר' יואל יהודים ממחנות העקורים שביקשו ממנו תמיכה בהתמודדות עם המשבר הרוחני שגרמה להם השואה, או שהתייעצו אתו לגבי המדינה שבה ישקמו את חייהם, אולם תשובותיו אליהם היו מהוססות.⁹⁸

עם סיום המלחמה, כאשר נחשפו במלואם חורבנה של יהדות מזרח אירופה והכחדת עולם התורה על רבניו ומוסדותיו, הוטל עתידו של אורח החיים החרדי בספק.⁹⁹ כמו רבנים אחרים, סבר ר' יואל כי הציונות עתידה להתחזק ולהגביל את היהדות החרדית במיוחד לאחר הקמתה של מדינה יהודית, שנראתה כעת קרובה מתמיד.¹⁰⁰ זאת ועוד, גם החיים בארצות-הברית ובפזורות הגולה האחרות נתפסו בעיניו כדרך חיים שאינה מתאימה ליהודים חרדים.

בסוף המלחמה שוב שלטה רומניה בצפון טרנסילבניה והניצולים ממחנות העקורים וממקומות המסתור חזרו לבתיהם.¹⁰¹ בין החוזרים היו גם רבנים כמו ר' משה טייטלבוים, אחיינו של ר' יואל, שרצה לחזור לקהילתו בזנטה (Zenta, Senta), אך לאחר שנודע כי אחיו, ר' זלמן לייב, רבה של סיגט, נספה בשואה, תפס את מקומו ושיקם בה את חיי הדת.¹⁰² רבנים אחרים הקימו מחדש

94 גלבמן, מושיעין, ט, עמ' קטז-קיה (מסמך הקמת הארגון בראשות ר' יואל, 9 באפריל 1945). השוו: בורנשטיין, האי שווייץ, עמ' 91.

95 גלבמן, מושיעין, ה, עמ' תקצה-תקצה (מכתבים בעניין. רק 50 ילדים נמסרו להשגחתו של ר' יואל, מספר זניה ביחס לאלפי הילדים היהודים שנמצאו במוסדות ובבתים נוצריים בשווייץ). גלבמן, מושיעין, ט, עמ' קח-קט, הערה א (ר' יואל ור' מנחם מנדל הלברשטם מסטרופקוב לא תמכו בבית היתומים של אגודת ישראל); שם, ט, עמ' קכב.

96 שם, ה, עמ' תרג-תרי (מכתבים מבני משפחתו).

97 Kranzler, *The Man Who Stopped the Trains*, p. 177; גלבמן, מושיעין, ה, עמ' תריב-תרטו (צילום הפרוטוקול); מוריה כד, א-ב (תשס"א), עמ' ס.

98 גלבמן, מושיעין, ט, עמ' רצ-שז; טייטלבוים, מכתבים, א, עמ' קצט-ר; שם, ב, עמ' קב-קיט, קכו-קכו; טייטלבוים, אגרות, עמ' פ-פב.

99 מאָרגען זשורנאַל, 7 בנובמבר 1945, עמ' 9; שם, 27 בנובמבר 1945, עמ' 8 (רק כמה אלפים מיהודי צפון טרנסילבניה ניצלו).

100 מנחם פרידמן, ההברה החרדית: מקורות ותהליכים, ירושלים (1991), עמ' 26-39.

101 מאָרגען זשורנאַל, 26 באוקטובר 1944, עמ' 10; שם, 22 בנובמבר 1944, עמ' 8; שם, 11 בדצמבר 1944, עמ' 1 (מתן אורחות רומנית לכ-30,000 פליטים); שם, 11 בינואר 1945, עמ' 6 (הצלת יהודי טרנסילבניה ששהו בפולין).

102 ומשה היה רועה: תולדות [...] רבינו משה טייטלבוים, ג, קרית יואל (תשס"ח), עמ' רג-רפב; קרן-קרץ, ר' יואל, עמ' 221 (רבנים שחזרו לעירם לאחר השואה).

את אגודת ישראל ברומניה,¹⁰³ ואף חידשו את פעילותה של הלשכה המרכזית של טרנסילבניה.¹⁰⁴ בסאטמר התיישבו ניצולים רבים ותוך זמן קצר הגיע מספרם לכמה אלפים.¹⁰⁵ בתוך כמה חודשים נפתחו בה כמה בתי כנסת¹⁰⁶ והוקמו מחדש בית יתומים, בית חולים יהודי, החברה קדישא ובית הדין הרבני. במקביל הוקמה קהילה חסידית ורבים מן החרדים ששבו לסאטמר ציפו כי ר' יואל יחזור אליה ויחדש בה את החיים החסידיים.¹⁰⁷

בנסיבות אלה יכול היה ר' יואל להסיק כי רומניה היא למעשה המקום היחיד שבו קיים סיכוי לחידוש החיים החרדיים, אך העדיף להישאר בשווייץ הבטוחה עד להגירתו אל מחוץ לאירופה.¹⁰⁸ טענתו כי לא הייתה לו האפשרות לשוב לרומניה לא התיישרה עם כך שהיה איש ציבור מוכר בעל אזרחות רומנית¹⁰⁹ ועם העובדה כי ניצל את מעמדו וקשריו כדי לבקש להאריך את שהותו בשווייץ.¹¹⁰ ניתן לכן להניח כי אילו רצה בכך יכול היה לחזור לסאטמר, לקבץ סביבו קהילה של חסידים ולחדש בה את פעילותה של חצרו.¹¹¹ ר' יואל גם נמנע מלהצטרף לפעילות ההצלה במחנות העקורים בגרמניה, שבה עסקו רבנים אחרים בשיקום חיי הדת בקרב הניצולים ובחיווק אמונתם הדתית שנפגעה בשל השואה.¹¹²

כאשר הגיעה שהותו בשווייץ לסיומה, התלבט ר' יואל בין הגירה לארצות-הברית לבין עלייה לארץ ישראל. בסופו של דבר עלה לארץ ישראל, והתיישב בירושלים שבה ניסה להקים חצר חסידית. עמדותיו הקיצוניות, התנהלותו בתקופת השואה וחוסר הבנתו את הפוליטיקה החרדית בארץ ישראל, הביאו לכישלון התיישבותו, והוא ומוסדותיו הגיעו לפשיטת רגל. שנה לאחר שהגיע לארץ ישראל ארו ר' יואל את מיטלטליו הדלים והפליג בחוסר כל לארצות-הברית.¹¹³

- 103 מרכז אגודת ישראל ברומניה אראד: סקירה ודין וחשבון מפעולותיו בשנת תש"ה-תש"ו, ארד (תש"ו); קול ישראל, 4 בנובמבר 1945, עמ' 1; שערים, 5 ביולי 1945, עמ' 1.
- 104 ומשה היה רועה, ג, עמ' שמד-שמט (אקפת רבנים בעיר ארד והפרוטוקול מ-24 בדצמבר 1945); גלבמן, מושיען, ט, עמ' רנ-רנג (מכתב מר' יואל לראשי הלשכה).
- 105 ומשה היה רועה, ג, עמ' שטו-שיו; גלבמן, מושיען, ט, עמ' רמז.
- 106 על הקהילה בסאטמר לאחר השואה ראו: נעמי מורגנשטרן, אוהב התורה, ירושלים (תשס"ה).
- 107 גלבמן, מושיען, ט, עמ' רמו, רנה-רנט, רסב-רסד (הקמת סניף אגודת ישראל בסאטמר חרף מתאת חסידיו של ר' יואל שציפו לחזרתו).
- 108 שם, ט, עמ' קפ-קפא, רג-רו, רכא-רכג (דיווחים על חזרת הניצולים). באותן שנים טרם הוגבלו חיי הדת ביד הממשר הקומוניסטי.
- 109 טייטלבוים, מכתבים, א, עמ' קצב-קצד.
- 110 גלבמן, מושיען, ט, עמ' קעה. השוו: בלה ואגו, "פעילות פוליטית ודיפלומטית להצלת יהודי צפון טרנסילבניה (יוני 1944-פברואר 1945)", יד ושם - קובץ מחקרים ו (תשכ"ז), עמ' 131-147.
- 111 כך נהג למשל ר' משה אריה פריינד (1894-1996) שכיהן לאחר השואה כרב הקהילה החרדית בסאטמר ולימים שימש כגאב"ד העדה החרדית בירושלים.
- 112 כך נהג למשל ר' יקותיאל יהודה הלברשטם (1905-1994), לימים הרבי מצאנז'קלויזנבורג, שהקים את ארגון "שארית הפליטה" שפעל במספר מחנות עקורים בגרמניה.
- 113 קרן-קרץ, ר' יואל, עמ' 223-227.

חלק שני: התמודדותם של ר' יואל ושל חסידיו עם החלטותיו ומעשיו בתקופת השואה

בחינת פעילותו הציבורית של ר' יואל במהלך השואה ולאחריה

בראייה רטרוספקטיבית ניתן לקבוע כי תרומתו של ר' יואל לסיוע לפליטים מפולין ולהצלת יהודי טרנסילבניה הייתה זניחה. קודם לשואה הוא התעלם מן הסכנות האורבות ליהודי רומניה, לא יום הכנת תוכניות הצלה וסיוע ולא היה מעורב בהן. למרות שבשל תפקידו בראשות הלשכה המרכזית וקשריו במסדרונות השלטון נחשפו לפניו הידיעות בדבר חורבן הקהילות בפולין, הוא לא קרא לחסידיו לחלץ את עצמם או להתכונן לבאות. נהפוך הוא, הוא התריע בפניו אלו שרצו להגר לארץ ישראל או למדינות אחרות מפני הפגיעה החמורה הצפויה לאורח החיים החרדי שלהם. רבים מחסידיו שלא העזו לעשות צעד כה משמעותי מבלי לקבל את ברכתו, ויתרו על תוכניותיהם, נותרו באירופה והושמדו. בנוסף, הוא נמנע משיתוף פעולה עם ההנהגה הציונית או החרדית בטיפול בבעיות השעה או בהכנה לקראת החמרת המצב, ואף הסתייג מפתרונות בעלי אופי דתי, כמו קביעת ימי תפילה ותענית, משום שחשש כי הללו ייתפסו כמחאה נגד השלטון.

הפעילות העיקרית שבה היה ר' יואל מעורב התמקדה בהצלת הרבנים שנכלאו בגטו בוכניה – פעולה שהוא לא יזם ולא היה מעורב בכיצועה בפועל, ושהסתיימה בהצלחה חלקית. מעורבותו בסיוע לפליטים שהגיעו להונגריה מפולין ומארצות אחרות הייתה זניחה והוגבלה לעזרה בגיוס כספים. יוזמות אלו היו שוליות בהשוואה לאלה של ההנהגה הציונית בבודפשט ובקלוז', הנהגת הקהילות הנאולוגיות והנהגת הקהילה האורתודוקסית בבודפשט.¹¹⁴

כאשר הפכה סכנת המלחמה למוחשית, פעל ר' יואל כדי להשיג לעצמו ולמקורביו סרטיפיקטים שיאפשרו להם להימלט לארץ ישראל. בו בזמן הוא מנע שיתוף פעולה בין ראשי הקהילות החרדיות ובין הארגונים שיכלו לסייע בהצלתם. הוא לא שימש דוגמה אישית ולא קיבל את עצת מקורביו להכין לעצמו מקום מסתור או להבריחו במטרה לחצות את הגבול לרומניה. אילו נהג כך, ייתכן כי חלק מחסידיו היה נוהג כמותו וניצל. בשעת המבחן בחר ר' יואל למלט את נפשו בהיחבא, לאחר שבני קהילתו הוכנסו לגטאות, ונטש אותם דווקא בשעתם הקשה ביותר. זאת בניגוד לרבנים רבים בסביבתו, שסירבו להפצרות להתפנות וליוו את חברי קהילתם אל רכבות הגירוש, מחנות ההשמדה ולעתים אף אל תאי הגזים עצמם.

בשהותו בגטו ובמסע ברכבת ההצלה, הצטנע ר' יואל בפנינתו ולא התייצב בראש המחנה כמנהיג. הוא לא התחבר עם יתר הנוסעים ולא עודד או ניחם אותם בדברי תורה. גם בכרגן-בלון הוא נמנע מלהשתלב בהנהגת היהודים הכלואים ואף לא הנהיג את שומרי המצוות שביניהם. לאחר שחרורו בחר ר' יואל לנהל מערכת הצלה שפעלה בגבולותיה הבטוחים של שווייץ –

114 הפעילות הממשית היחידה המיוחסת לר' יואל הייתה מעורבותו ביוזמה לזיוף מסמכים עבור הפליטים, ומאוחר יותר עבור בחורים שביקשו להתחמק מגיוס לפלוגות העבודה (גלבמן, מושיעין, ז, עמ' שלא-שלב; פרבשטיין, בסתר המדרגה, עמ' 127). לטענה זו, שהושמעה רק שנים רבות לאחר פטירתו, אין שום ביסוס נוסף במקורות אחרים, בכתביו של ר' יואל עצמו ואף לא בספר החסידי המרכזי שעסק בתולדותיה הבטוחים של שווייץ. מאפילה.

פעילות להצלת ילדים יהודים שגדלו בבתי גויים, שהוגבלה לאיסוף כספים ונכשלה לחלוטין.¹¹⁵ כל זאת בניגוד לרבנים אחרים שחזרו לעיירותיהם להנהיג את בני קהילתם שניצלו מן השואה או לרבנים שפעלו במחנות העקורים.¹¹⁶ מכל המקורות המתארים את פעילות ההצלה שניהל הציבור החרדי בתקופת השואה, לרבות המקורות הארכיוניים, עולה כי בהשוואה לרבנים ניצולים אחרים הייתה תרומתו של ר' יואל זניחה בהיקפה ובחשיבותה.¹¹⁷

לאחר השואה הפנה ר' יואל עורף לכל מי שסייעו בהצלתו. בשנת 1946, לאחר התיישבותו בארץ ישראל, נמנע ר' יואל מלהוקיר תודה לכל האישים והמוסדות שפעלו לחלצו ולהשיג לו סרטיפיקט, ובהם הרב הראשי ר' יצחק אייזיק הרצוג;¹¹⁸ מנהיגיה של אגודת ישראל ר' יצחק מאיר לויין ור' משה פרוש;¹¹⁹ ור' יוסף יצחק רוטנברג, איש המזרחי.¹²⁰ הוא תקף בשפה בוטה את המוסדות שבראשם עמדו, ובניגוד לאדמו"רים אחרים שניצלו בסיועם סירב לכל מחווה סמלית שתבטא את הערכתו כלפיהם. יתרה מזאת, התנכרות זו למיטיביו התרחשה גם ברמה האישית וככל הידוע לא שלח ר' יואל מכתבי תודה והערכה אפילו לאחד מן האישים או המוסדות הללו, ואף לא לאייז ולגרופל שטיפלו בענייניו באופן אישי.

גם כאשר התיישב ר' יואל בארצות-הברית הוא המשיך להתנכר אל מרבית דורשי טובתו. הוא יצא חוצץ נגד אגודת ישראל ואגודת הרבנים, על-אף שראשיהן עמדו בראש ועד ההצלה שפעל להצלתם של יהודי הונגריה בכלל ושלו בפרט. הוא נטה אמנם חסד לר' אלימלך טרס, מנהיגה של תנועת צעירי אגודת ישראל, ולר' אברהם קלמנוביץ', ראש ישיבת מיר. אולם משעה שלא נוקק יותר לעזרתם התעלם גם מהם. במהלך משפט קסטנר התבקש ר' יואל, שפרשת צירופו לרכבת עלתה במהלך המשפט, להעיד לטובתו אך הוא סירב.¹²¹ כך הפגין כפיות טובה אפילו כלפי מי ששמו מזוהה יותר מכל עם הצלתו מן השואה.

115 הפרדס (טבת תש"ח [ינואר 1948]), עמ' 8-10; שם, [סיון תש"ח [יוני 1948]] עמ' 9; שם, (תשרי תש"ט [אוקטובר 1948]), עמ' 10; גלבמן, מושיעין, ט, עמ' קכב-קכג.

116 קרן-קרץ, ר' יואל, עמ' 222-223 (דוגמאות לכך).

117 מתוך אלפי המסמכים הארכיוניים העוסקים בפעילות ההצלה בהונגריה מוזכר שמו של ר' יואל רק בכמה עשרות ובדרך כלל רק כבדרך אגב. דוגמה לכך היא דוח מסכם על פעילות ההצלה בבודפשט מ-1 בנובמבר 1944 שבו מוזכר שמו של ר' יואל בשולי הדברים (פרבשטיין, בסתר המדרגה, עמ' 845-850, מסמך מס' 21); גם בספרים שעסקו בהצלת יהודי הונגריה הוזכר שמו של ר' יואל רק כבדרך אגב: חורבן און רעטונג; David Kranzler, *Thy Brothers Blood: The Orthodox Jewish Response During the Holocaust*, New York (1987); Zuroff, *The Response of Orthodox Jewry*

118 גלבמן, מושיעין, ט, עמ' קפח-קצג (צילומי ההתכתבות בעניין סידור סרטיפיקט לר' יואל בין ר' יצחק אייזיק הרצוג, אגודת ישראל ומחלקת העלייה בחודשים ינואר-מרץ 1945).

119 שם, ט, עמ' קסא-קעא (צילומים שבהם מספר חתנו של ר' יואל על השתדלותו של ר' יצחק מאיר).

120 גלבמן, מושיעין, ה, עמ' תקנח-תקנט; שם, ט, עמ' תשכח-תשכט (צילום מכתב אל ר' יוסף יצחק רוטנברג, איש המזרחי ותושב סיגט לשעבר, בעניין סרטיפיקט לר' יואל); משה פרוש, שרשרת הדורות, ב, ירושלים (תשס"א), עמ' 415 (צילום פרוטוקול מ-6 ביוני 1945 בין ר' משה פרוש לבין נציג הסוכנות).

121 ידיעות אחרונות, 14 ביולי 1965, עמ' 1, 9; יהיעם ויץ, האיש שנרצח פעמיים: חייו, משפטו ומותו של ד"ר ישראל קסטנר, ירושלים (1995), עמ' 211.

הסבריו של ר' יואל לשואה

הטענות בדבר התנהלותו הכושלת ליוו את ר' יואל עוד במהלך השואה ונמשכו גם לאחריה, ובעקבות פעילותו האנטי-ציונית פרסמה גם העיתונות את הביקורת שהשמיעו כנגדו ניצולי השואה.¹²² לפיכך נאלץ ר' יואל להסביר, הן לעצמו והן לאחרים, את התנגדותו להגירה ולעלייה לארץ ישראל, את בריחתו מסאטמר ואת השתתפותו ברכבת ההצלה הציונית.¹²³ השקפותיו ביחס לשואה לא גובשו במסמך הגותי אחד, אלא פוזרו במקורות שונים ובתקופות שונות ולהלן כמה מהן:¹²⁴

■ השואה היא עונש שהטיל האל על עם ישראל בשל חטאיו, ובמיוחד חטא הציונות. התפיסה הציונית משמעה כפירה ביכולתו של האל לגאול את עמו, והיא שיבשה את מקומו הטבעי של עם ישראל שאמור להיות בגלות עד לבוא הגאולה האמתית.¹²⁵ החטא התבטא בהפרת שלוש השבועות שהשיע האל את עם ישראל.¹²⁶ זירוז הגאולה בדרכים מעשיות היה מעשה חמור של כפירה קולקטיבית, וככזה, היה ראוי לעונש הקשה ביותר - השואה.¹²⁷

■ מטרתה הסופית והבלתי מוצהרת של הציונות היא הוצאתו של עם ישראל לשמד רוחני.¹²⁸ לפיכך, אפילו במצב של סכנת חיים חל איסור לשתף פעולה עם מי שמנסים להחטיא את כלל עם ישראל, כלומר עם המוסדות הציוניים.¹²⁹

■ הציונים הם צאצאי ה"ערב רב" ועמלק, ולכן אין להתפלל על הצרות שגרמו לעם ישראל.¹³⁰

■ משתפי הפעולה עם הציונות, כלומר חברי המזרחי ואגודת ישראל, אשמים אף הם בחטאיה.¹³¹ לפיכך גם לרבנים הציונים והחרדים יש חלק באחריות לשואה.¹³²

- 122 מעריב, 1 בינואר 1956, עמ' 5; שם, 11 במאי 1962, עמ' 3; דבר, 10 ביולי 1959, עמ' 3.
- 123 גלבמן, מושיעין, ה, עמ' קנט-קט, קעט-קפד; שם, ט, עמ' פז; פרידמן, מאפילה, א, עמ' 160; שם, ב, עמ' 56.
- 124 השוו: שביד, בין חורבן לישועה, עמ' 34-38.
- 125 יואל טייטלבוים, ויואל משה, ברוקלין (תשס"ג), מאמר שלוש השבועות, סי' יח, עמ' לו-לוז; הנ"ל, קונטרס דברות קודש: דרשות שלש סעודות, ירושלים (תשס"ו), עמ' יג.
- 126 יצחק קראוס, שלש השבועות כיסוד משנתו האנטי-ציונית של ר' יואל טייטלבוים (חיבור לשם קבלת תואר מוסמך, האוניברסיטה העברית של בולטימור, 1990); אביעזר רביצקי, "שלא יעלו בחומה": על רישומן של 'שלוש השבועות' בתולדות ישראל", בתוך: הנ"ל, הקץ המגולה ומדינת היהודים: משיחיות, ציונות ורדיקליזם דתי בישראל, תל אביב (1993), עמ' 277-305.
- 127 טייטלבוים, ויואל משה, הקדמה, עמ' א.
- 128 שם, עמ' ז.
- 129 יואל טייטלבוים, דברי יואל על התורה, ב, ירושלים (תשל"ב), עמ' קפא-קפב; שם, ג, עמ' קמד.
- 130 טייטלבוים, על הגאולה, סי' סא, עמ' קט. ביטוי זה מצייץ קבוצה מצרית שהסתפחה אל עם ישראל ביציאתו ממצרים, ולמרות שלכאורה נטמעה בו, הפכה לגיס חמישי שהסית את העם כמו במעשה העגל. על כך: אסף תמרי, "ערב רב", מפתח 2 (2010), עמ' 43-72.
- 131 טייטלבוים, ויואל משה, מאמר שלוש השבועות, סי' קיד, עמ' קכו; טייטלבוים, דברי יואל על התורה, ה, עמ' פ-פא.
- 132 שם, ה, עמ' סד, שפד; יואל טייטלבוים, דברי יואל: ימי הפורים, קרית יואל (תשס"ד), עמ' יז-יח.

- הציונים אשמים בשואה לא רק בשל תפיסתם האידיאולוגית, אלא גם בשל מעשיהם. אלו כללו: התגרות בהיטלר, שבגינה התנקם בעם ישראל, מניעת ההגירה לארצות אחרות כדי לכפות התיישבות בארץ ישראל וסגירת גבולותיה למהגרים בשל הדרישה להקים בה מדינה יהודית.¹³³ אשמה מיוחדת מוטלת על הציונים שמנעו בכוונה תחילה את עלייתו והצלתו של הציבור החרדי.¹³⁴
- חומרתו של חטא הציונות הייתה כה גדולה עד שאפילו מתנגדיה החריפים, כלומר חסידיו של ר' יואל, נענשו בגללה.¹³⁵ בזכות יעקב אבינו ניצלו מקצת המאמינים בדרך התורה האמתית, כלומר ר' יואל וחסידיו.¹³⁶
- את ההצלה מן השואה יש לייחס לרחמי האל למרות שבפועל היא נעשתה בידי בני אדם. אסור לשבח את פעילות ההצלה של הציונים, כשם שאין לשבח גרמנים על שהצילו יהודים תמורת בצע כסף.¹³⁷
- את הציונים הציל השטן שביקש להאדיר כך את שמו.¹³⁸
- השואה הייתה חלק מתהליך הגאולה ובמהלכה צריך היה לבוא המשיח, אבל מעשי הציונים והתערבות השטן מנעו זאת.¹³⁹
- למרות החורבן והספקות החמורים בענייני אמונה בעקבות השואה, אסור לפקפק בכוונותיו של האל.¹⁴⁰

התמודדותם של כותבי התולדות המקורבים לחצר סאטמר

במהלך חייו נכתבה על ר' יואל רק ביוגרפיה קצרה אחת ומחברה התעלם כליל מקורותיו בתקופת השואה.¹⁴¹ לאחר פטירתו פורסמו מספר ביוגרפיות נוספות שמחבריהן, שמרביתם היו מחסידיו, נדרשו להסביר את התנהלותו בשואה. ההתמודדות עם נושא זה לא נעשתה באופן מסודר ומכוון, והכותבים מצאו פתרונות שונים לבעיות השונות. במשך הזמן השתנתה דרך ההתמודדות ותחת ניסיונות אפולוגיים, שביקשו להסתיר או להתעלם מן הקשיים, החלו הכותבים בשנים האחרונות לעסוק במתקפת נגד שנועדה לקעקע את מה שנתפס בעיניהם כ"טענות ציוניות".¹⁴² להלן חלק מן הדרכים והטענות בהן התמודדו המתברים עם החלטותיו ומעשיו של ר' יואל בתקופת השואה:

- 133 טייטלבוים, על הגאולה, הקדמה, עמ' יא; טייטלבוים, ויואל משה: מאמר שלש השבועות, סי' קי, עמ' קכב-קכג; שם, סי' קיא, עמ' קכג-קכד.
- 134 טייטלבוים, ויואל משה: מאמר שלש השבועות, סי' קיא, עמ' קכד.
- 135 שם, הקדמה, עמ' ה.
- 136 טייטלבוים, דברי יואל על התורה, ב, עמ' קכ.
- 137 טייטלבוים, על הגאולה, סי' לח עמ' עג.
- 138 טייטלבוים, דברי יואל על התורה, ה, עמ' קגב.
- 139 שם, ד, עמ' לד, קכו; שם, ו, עמ' קפה; שם, ח, עמ' נה.
- 140 שם, ד, עמ' קמה-קמט; דברי יואל: ימים נוראים, עמ' קיב.
- 141 אהרן רוזמרין, דער סאַטמאַרער רבי, ניו יורק: אום פאַבלישינג (תשכ"ז).
- 142 למשל: פרידמן, מאפילה, א, עמ' 4-6, 156-157; שם, ב, עמ' 8-10.

- ר' יואל התנגד רק לעלייה מאורגנת לארץ ישראל ולא לעליית יחידים שהתכוונו לנהל בה חיים תורניים. התיישבות יהודית בארץ ישראל לפני השואה לא הייתה מונעת את הסכנה שכן הצבא הגרמני היה בדרכו אליה ורק בדרך נס לא הגיע.¹⁴³
- הציונים ניצלו את מצוקת החרדים כדי לצרפם לשורותיהם ובכך להשחית את נפשם ולכן, מבחינה הלכתית, לא ניתן היה לשתף איתם פעולה.¹⁴⁴
- ר' יואל לא רצה לברוח ולהפקיר את בני קהילתו, אולם אילו היו הגרמנים תופסים אותו היה הדבר פוגע בהם. הוא עודד רבים לברוח מן הגטאות ובריחתו נועדה לאפשר לו להמשיך במאמצי ההצלה מחוץ להונגריה.¹⁴⁵
- ר' יואל היה בין היוזמים לקיים משא ומתן עם הגרמנים והכללתו ברכבת ההצלה הייתה דרישה של החרדים ולא הצעה נדיבה של הציונים.¹⁴⁶
- מי שיוזם את צירופו לרכבת היה תאודור פישר בעקבות חלום שחלמה אמו החרדית. מקרה זה ומקרים נוספים מוכיחים את התערבותו של כוח עליון בהצלת ר' יואל.¹⁴⁷
- יוזמת ההצלה החלה בהידברות של פרוידיגר עם הגרמנים ולכן מדובר ביוזמה חרדית שהציונים רק חיבלו בתוצאותיה. ללא הכסף ששילמו החרדים לא היה מתאפשר מימון הרכבת. מיעוט החרדים ברכבת נבע מכך שהציונים גולו את מקומותיהם.¹⁴⁸
- הציונים שיתפו פעולה עם הגרמנים בכך שלא פרסמו את הסכנה הצפויה ליהודי הונגריה. בנוסף, הם מנעו את ביצוע תוכניות ההצלה וקיפחו את החרדים בחלוקת הסרטיפיקטים כאשר התנו זאת בחתימה על הסכמתה לציונות.¹⁴⁹
- הציונים מנעו הגירה למדינות אחרות כי רצו לכפות עלייה לארץ ישראל. התגרותם בשלטון

143 ישעיה גרוס, פֶּוֹן קֶרֶעֶסֶטִיר בִּיז אַמֶּרִיקָא, ברוקלין (תשס"א), עמ' רסט; גלבמן, מושיעין, ג, עמ' 340; שם, ז, עמ' תקיג, תקכח; שם, ה, עמ' קס, קפג; פרידמן, מאפילה, א, עמ' 24; שם, ב, עמ' 80.

144 פרידמן, מאפילה, א, עמ' 158; גלבמן, מושיעין, ז, עמ' תקכט.

145 מנחם מנדל גרליץ, דער זייל פֿון די אידישע וועלט אין די לעצטע דורות, ירושלים (תש"ס), עמ' 305; פרידמן, מאפילה, א, עמ' 24, 53, 81-86; גלבמן, מושיעין, ח, עמ' סד, עז, קיז, קלז, קמא.

146 פוקס, האדמו"ר מסאטמר, עמ' 115; פרידמן, מאפילה, א, עמ' 175, 235; גלבמן, מושיעין, ח, עמ' לב-לג, קמת, קנד, תסד.

147 אלכסנדר סנדר דייטש, ספר בוצינא קדישא, א, ניו יורק (תשנ"ח), עמ' קכו-קכו; גלבמן, מושיעין, ה, עמ' ק-קא, קנה-קנו; פרידמן, מאפילה, א, עמ' 90-92, 175; שטרן, נס ההצלה, עמ' 29-30, 65; ומשה היה רועה, עמ' קסג.

148 שטרן, נס ההצלה, עמ' 56-61, 67-68; פרידמן, מאפילה, א, עמ' 5-4, 157, 165-168, 172-174, 190-194, 215, 267; גלבמן, מושיעין, ה, עמ' קנא, שעג-שעד, שנב-שנג, שסא; תסד; דייטש, בוצינא, א, עמ' קכת. השוו:

באואר, יהודים למכירה, עמ' 252; Zuroff, *The Response of Orthodox Jewry*, pp. 277-278.

149 גלבמן, מושיעין, ה, עמ' קמ-קמא, קמו; שם, ט, עמ' מט-נ; פרידמן, מאפילה, א, עמ' 171-172.

הבריטי ובערבים גרמה להגבלת מספר העולים, והם עצמם הודו כי לא עשו די בענייני הצלה בכלל ובהצלת החרדים בפרט.¹⁵⁰

■ לאחר השואה הסתירו הציונים את יוזמות ההצלה של החרדים, ובמיוחד את חלקם בהצלתו של ר' יואל. הם האשימו אותו כי התנגד לעלייה, למרות שהם עצמם התירו רק עלייה סלקטיבית, והאשימו את החרדים כי פעלו רק להצלת הרבנים.¹⁵¹

■ גם אגודת ישראל לא עשתה די בענייני הצלה ועיקר הפעילות הייתה של צעירי אגודת ישראל.¹⁵²

סיכום

ר' יואל יסד את קהילתו בארצות-הברית בסמוך להקמת מדינת ישראל. התקפותיו עליה, תוך שלילת הלגיטימיות שלה באמצעות האשמת הציונות בהתרחשות השואה, שימשו לגיבוש זהותה הייחודית. בתוך שנים ספורות הצטרפו לקהילה מאות חסידים והיא התבלטה באורחות חייה המסתגרים ובהשקפותיה האנטי-ציוניות. בניגוד לקהילות חרדיות אחרות בארצות-הברית, סייע ר' יואל גם לעדה החרדית בירושלים, שמוסדותיה היו על סף פשיטת רגל לאחר שהתרומות ממזרח אירופה נפסקו בעקבות השואה. זו הכירה לו תודה, ובראשית שנות החמישים כבר מונה לנשיא ומאוחר יותר לגאב"ד. בשנת 1954 הוא הקים את "התאחדות הרבנים באמריקה ובקנדה" (Central Rabbinical Congress), שאליה חברו עשרות רבנים שהחזיקו בהשקפת עולם אורתודוקסית קיצונית ואנטי-ציונית. בהנהגתו של ר' יואל קיים הארגון הפגנות סוערות שהשמיצו את מדינת ישראל בשל "רמיסת הדת" והאשימו את ממשלתה בהתנהגות "נאצית" כלפי החרדים. בתוך זמן קצר נודע שמו של ר' יואל כמתנגד האידיאולוגי החריף ביותר לציונות.¹⁵³

בעקבות הפגנות אלה החל דיון ציבורי בהתנהלותו של ר' יואל במהלך השואה. הביקורת העיקרית שהוטחה בו, הן בקרב בני הציבור החרדי מן הזרם המרכזי הן בעיתונות הישראלית ובספרות המחקר, התמקדה בהצלתו ברכבת ההצלה "הציונית".¹⁵⁴ הטענה העיקרית הייתה כי בשעת משבר, וכאשר חייו שלו היו בסכנה, לא נמנע ר' יואל להשתמש במנגנוני ההצלה של

150 פרידמן, מאפילה, א, עמ' 158-160, 438-445; גלבמן, מושיען, ז, עמ' תקכה-תקכט; שם, ה, עמ' קמו-קמה, שמו-שנא.

151 גלבמן, מושיען, ז, עמ' תקיג-תקטו; שם, ה, עמ' קפב, שעו, שצט, תנה.

152 שם, ה, עמ' של-שלא, תג; פרידמן, מאפילה, א, עמ' 432-436.

153 קרן-קרין, ר' יואל, עמ' 283-287, 292-296.

154 אליעזר שביד, תולדות פילוסופיית הדת היהודית בזמן החדש, ד, תל אביב (2006), עמ' 282; אסתר פרבשטיין, כסתר רעם: הלכה הגות ומנהיגות בימי השואה, ירושלים (תשס"ב), עמ' 84.

הציונים כדי למלט את נפשו. יתרה על כך, למרות שניצל בחסדיהם לא רק שלא הוקיר להם תודה, אלא שברוב חוצפתו תקף את הציונות והאשים אותה באחריות לשואה.

בפרספקטיבה היסטורית נראה כי בנוסף לטענה זו ניתן היה לטעון כלפי ר' יואל טענות חמורות אף יותר. בסוף שהותו בגטו קלז' הניח ר' יואל כי כבר איבד את רוב חסידיו.¹⁵⁵ מרבית השהים בגטו לא הכירו אותו, ולו עצמו לא הייתה כל מחויבות מוסרית כלפיהם. לפיכך כבר לא עמדה לגביו יותר השאלה בדבר מחויבותו לקהילתו, והשאלה אם להינצל בכל דרך אפשרית הייתה חסרת משמעות הלכתית או מוסרית. בסיטואציה זו הציווי ההלכתי בדבר הצלה מחמת פיקוח נפש, כמו גם האינסטינקט האנושי, לא הותירו בידיו שום בְּרָה אחרת. ואולם הסוגיה המוסרית המרכזית סביב התנהלותו של ר' יואל בשואה צריכה הייתה להיות דווקא שאלת ניסיונות הבריחה המוקדמים שלו. בתקופה שבה החל לנסות ולהשיג סרטיפיקטים כבר נודעה הסכנה שריחפה על יהודי הונגריה והיה עדיין אפשרי לשקול ביישוב דעת אם מותר, מבחינה הלכתית, וראוי, מבחינה מוסרית, למנהיג רוחני של קהילה גדולה לנטוש אותה בשעת משבר כדי להציל את חייו.

סוגיה מוסרית אחרת הנה מדוע דווקא ר' יואל, שאסר על עלייה לארץ ישראל, ובמיוחד באמצעות הארגונים הציוניים, לא גזר על עצמו את אותה גזרה כאשר מעמדו הכלכלי והציבורי אפשר לו להגר למדינות אחרות. בנוסף יש לתמוה על כך שר' יואל לא התריע ברבים על הסכנות הקרבות שאליהן נחשף בתחילת שנות הארבעים. יתרה על כך, הוא אף התנגד לפעולות שנועדו לקדם את פני הרעה ולא נתן דוגמה אישית לאלפי חסידיו. אילו היה מקבל את יוזמות ההצלה שהוצעו לו ומשמש דוגמה בעצמו, ייתכן שחלק מחסידיו היה ניצל. שאלה מוסרית אחרת מתעוררת נוכח העובדה כי חרף התנגדותו של ר' יואל לאגודת ישראל, גם בתקופת השואה, הוא הסתייע בחבריה ובתומכיה במהלך הצלתו. לאחר המלחמה התנכר ר' יואל למיטיביו מכל המחנות, ואפילו המקורות החסידיים העוסקים בקורות חייו בשואה, והמתפארים בתרומתם הרבה של החרדים להצלתו, אינם מזכירים כי אישים אלו היו בשר מבשרה של אגודת ישראל.

תשובות לשאלות מוסריות אלו לא ניתן למצוא בהסברים ובתירוצים שסופקו על-ידי כותבי תולדותיו, או על-ידי ר' יואל עצמו. אולם רמזים המסבירים את התנהלותו ניתן למצוא בתקופות אחרות של חייו. במקרים קודמים, כמו במלחמת העולם הראשונה ובתקופת ממשלת גוגה, נטש ר' יואל את קהילתו ועבר למקומות מוגנים יותר, וחזר מהם רק כשחלפה הסכנה.¹⁵⁶ התנהגות זו עולה בקנה אחד עם תיאורים נוספים בדבר היותו אדם מיוחד ומבוהל.¹⁵⁷ חששנותו באה לידי ביטוי גם במהלך שנות המלחמה שבהן סירב לשתף פעולה עם רבנים אחרים ועם הלשכה המרכזית, שביקשו לקבוע ימי תענית או תפילה. הוא גם נמנע מלהתבטא באופן ברור בעניינים הלכתיים

155 רנדולף ל' ברהם ונתנאל קצבורג, תולדות השואה - הונגריה, ירושלים (1992), עמ' 394-395.

156 לכך יש להוסיף את רצונו - שלא יצא אל הפועל - להתיישב למשך כמה חודשים בארץ ישראל בשנת 1939.

157 חיים משה שטאובר, זכרונות פון רבנו, ברוקלין (תש"ם), עמ' 69; יעקובוביץ, ספר זכור, ג, עמ' שיט.

כשחשש שהדבר יעמיד אותו בסכנה,¹⁵⁸ ולכן נראה כי חלק מן ההסבר להתנהלותו נעוץ בטבעו הפחדני ולא בשיקולים ענייניים או הלכתיים שנאמרו בדיעבד כדי להצדיקה.

גורם אחר שיכול להסביר את יחסו של ר' יואל לבני קהילתו, לחבריו הקרובים ולמציליו, נעוץ באופיו הקשה והאגוצנטרי. כבר מצעירותו היו יחסיו עם יתר בני משפחתו מעורערים. הוא כעס על אחיו שלא חלק אתו את ירושת אביו ברבנות העיר, בניהול הישיבה ובהנהגת החצר. בני משפחתו נחשבו בעיניו כבוגדים, משום שלא מינו אותו למלא את מקום אחיו לאחר פטירתו, והעדיפו את אחיינו, שהיה אז רק בן 14. לאופיו הקשה תרמו גם נסיבות חייו - הוריו, אחיו, גיסו, אשתו הראשונה ושתיים מבנותיו מתו עליו עוד לפני השואה. נשותיו לא העניקו לו בן זכר ובנותיו לא ילדו לו נכדים. על אופיו הנוקשה העידו המאבקים הקשים וחסרי הרחמים שניהל נגד יריביו הפוליטיים. הוא חתר תחתיהם, השמיץ אותם בגלוי ובסתר, ולא מנע מחסידיו לנהוג כלפיהם באלימות מילולית ולעתים אף פיזית, גם כאשר הללו היו מבוגרים ממנו בשנים רבות.

קו דומיננטי נוסף באישיותו של ר' יואל היה שאיפת השררה והרצון להנהיג קבוצה מתבדלת של חסידים קנאים. דוגמאות למאמצים העיקשים שעשה כדי להשיג מטרה זו ניתן לזהות לאורך כל שנות חייו. לכן נראה כי הדרך שבה תפס את עצמו כמנהיג מורם מעם, בעל עמדות בלתי מתפשרות, מנעה ממנו את היכולת להגמיש את עמדותיו גם נוכח המציאות המאיימת שנגלתה לעיניו. לפני השואה הוא סירב לשתף פעולה עם מי שנתפסו בעיניו כיריביו האידיאולוגיים, למרות שהיו יכולים לסייע בהצלת בני קהילתו, ולאחריה סירב להכיר להם תודה על שהצילו את חייו מחשש שהדבר יפגע בתדמיתו.

תהיינה הסיבות והנסיבות אשר תהיינה, אין ספק כי התנהלותו של ר' יואל במהלך שנות השואה ואחריה אכזבה את מי שראו בו קודם לכן מנהיג ציבור תקיף ובטוח בעצמו. רבים הביעו בפניו את ביקורתם על תפקודו והחלטותיו, ואחרים פרסמו את הדברים בראש חוצות. למרות זאת, כאשר הגיע לארצות-הברית חסר כל, מושפל ונטוש, לאחר שניסיונותיו להקים את קהילתו בירושלים נכשלו כישלון חרוץ, שב אליו ביטחונו העצמי. השקפת העולם שטיפח יחד עם הסבריו התיאולוגיים לשואה ולמשמעותה, קירבו אליו מספר גדל והולך של חסידים שראו בו שריד אחרון של אידיאולוגיה נכחדת. תפיסת עולמו האנטי-ציונית של ר' יואל, שייצגה בעיניהם את "הבית הישן" של מזרח אירופה, כיסתה על מחדליו בתקופת השואה. ככל שהתחזק מעמדו הציבורי כך פחתה כלפיו הביקורת מבית, בעוד הביקורת מחוץ הוסברה כמאבק שניהלו מתנגדיו הציונים כדי להכפישו.

פרשנותו של ר' יואל לשואה ותיאור חייו בתקופה זו בביוגרפיות החסידיות שנכתבו לאחר פטירתו, בנו סביב דמותו חומה עבה של תירוצים והסברים שביקשו להפריך את הטענות שנשמעו

כלפיו. טיעונים מסוימים התבססו על עובדות היסטוריות, כמו אלה שנחשפו במשפט קסטנר, וטיעונים אחרים נסמכו בעשרות מסמכים ארכיוניים שנתגלו ופורסמו לראשונה על-ידי המחברים החרדים. בחינתם של טיעונים אלו, שרבים מהם התבססו על הדמוניזציה של הציונות ושל הציונים, מוכיחה כי השאלות העקרוניות נותרו עדיין ללא מענה: מדוע לא הזהיר ר' יואל את חסידיו לפני השואה? מדוע החל לחפש לעצמו דרך מילוט עוד בשנים הראשונות למלחמה? מדוע סיכל ניסיונות לשיתוף פעולה שהיו יכולים לסייע בהצלתם של רבים? מדוע לא שימש דוגמה אישית לחסידיו? מדוע נטש את בני קהילתו שהוכנסו לגטאות וברח באישון ליל? כיצד הפקיר את חבריו הטובים בגטו קלויז? מדוע הצטרף לרכבת ההצלה שארגנו שנואי נפשו הציונים? מדוע לאחר שכבר ניצל לא שב לשקם את קהילתו בסאטמר? מדוע לא פעל במחנות העקורים וסייע בשיקומם הנפשי והדתי של חסידיו ששרדו? מדוע התנכר לאגודת ישראל ולארגונים הציוניים שסייעו לחלץ אותו מן התופת? ומדוע אימץ הסברים כה רדיקליים - כמו האשמת הציונים בהתרחשות השואה - כדי להצדיק את מעשיו והחלטותיו במהלך השואה? לשאלות אלו, כך נראה, לא תמצא תשובה לעולם.